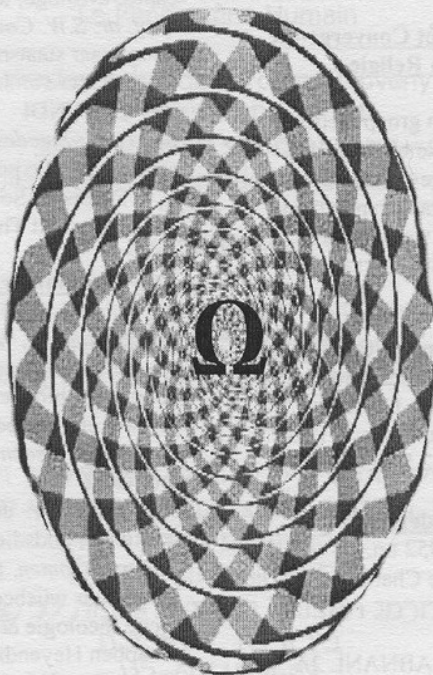

jrg. 14/nr. 1
maart 2007

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt vier keer per jaar, t.w. op 1 mrt, 1 juni, 1 sept. en 1 dec. Het staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

(GCWR):

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting TdC. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Een abonnement loopt van 1 jan. tot 31 dec., omvat 4 nrs., kost € 12,50 en loopt door zonder opzegging vóór 1 januari. Losse nrs.: € 2,50 (excl. portokosten)

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo

Vanuit Europa:

Id., o. v. v. het BIC: ABNANL 2A en IBAN: NL15ABNA0413864952

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl
internet: www.teilharddechardin.nl

Kopij: tot 3000 wrd., insturen uiterlijk 15 dagen vóór de verschijningsdatum. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Commissie van aanbeveling:

Prof. dr. Sjoerd L. Bonting - em. hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog

Zr. drs. Paula Copray - franciscanes, theologe, lerares Engels

Prof. dr. S.W. Couwenberg - em. hoogleraar staats- en bestuursrecht, hoofdredacteur-directeur van het tijdschrift CIVIS MUNDI

Dr. Taede Smedes -godsdienstfilosoof, 'scientific programme officer' v. d. European Society for the Study of Science and Theology ESSSAT)

Aan dit nummer droegen bij:

Sjoerd L. Bonting, prof. dr., em. hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog

Jacques van Geel, em. prof. TU-Delft

Jim van der Heijden, afgesloten loopbaan in materiaalonderzoek en researchmanagement

Bart Klink, student bewegingswetenschappen aan de VU

Taede Smedes, godsdienstfilosoof
Gerrit Teule, schrijver, stralings- en computerdeskundige

Donald Wayne Viney, prof. sociologie

Op de omslag: de cyclische en lineaire ontwikkeling in convergerende beweging naar het punt Omega van Teilhard de Chardin.

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Sjoerd L. Bonting	Initieel mysterie	p. 04-10
Jacques van Geel	Intelligent Design, maar wel onethisch?	p. 11-12
Gerrit Teule	Geest	p. 13-19
Jim van der Heijden	Nieuw wereldbeeld, nieuwe religie	p. 20-22
Bart Klink	De houdbaarheid van theïstische evolutie	p. 23-38
Taede Smedes	De onhoudbaarheid van theïstische evolutie? - Een kritische beschouwing van 'De houdbaarheid van theïstische evolutie' van Bart Klink	p. 39-50
Donald Wayne Viney	Richard Dawkins: 'God als misvatting'	p. 51-54

Voor u gelezen:

redactie	John Brockman: Ik geloof dat, maar heb geen bewijs - De belangrijkste denkers over wat wij zeker menen te weten	p. 55
	André van der Braak: Goeroes en Charisma - Het riskante pad van leerling en leraar	p. 56-57
	Francis S. Collins: De taal van God - Prominent geneticus verzoent geloof en wetenschap	p. 57-58
	Orhan Pamuk: Sneeuw (roman)	p. 59
	Frank Westerman: Ararat (literaire non-fictie)	p. 60
	H.J. Witteveen: Tot de ene - De weg van het universeel soefisme	p. 61
	Pro-GAMMAatjes	p. 61-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

In dit eerste nummer van de 14e jaargang van *GAMMA* staat het 'atheïsme' centraal. Daar is ook alle reden toe. Het is terecht, dat er kritiek wordt geleverd door weldenkende mensen op een gods- en wereldbeeld, dat achterhaald is door het moderne wetenschappelijke denken en het bewustzijn. Of zij zich dan ook maar meteen atheïst moeten gaan noemen, is een heel andere zaak. De hoofdpersonen in de romans 'Sneeuw' van de Nobelprijswinnaar Orhan Pamuk (p. 59) en 'Ararat' van Frank Westerman (p. 60) doen dat niet. Door hen wordt dit achterhaalde godsbeeld van resp. islam en christendom vervangen vanuit een liefdevolle betrokkenheid bij het proces van menselijk zoeken en falen door een persoonlijk doorleefde visie op het mysterie. Orhan Pamuk verwoordt volgens ons de menselijke zoektocht naar evenwicht tussen 'ratio' (rede, het analyserende verstand), 'verbeelding' (gevoel, intuïtie) en 'geheugen' (de evolutie, de geschiedenis). De student Bart Klink (p. 23-38) wordt in zijn zoektocht aangevuld door Taede Smedes (p. 39-50) vanuit diens op modernere godsopvattingen gebaseerde theologische kennis. Het is goed om behalve naar hun websites >www.deatheist.nl< en >www.tasmedes.nl< ook te verwijzen naar publicaties in eerdere *GAMMA*'s o.a. door Ben Crul over de procesfilosofie en -theologie en uiteraard naar die over Teilhard de Chardin. In hoeverre de eonenhypothese van de kernfysicus Jean Ernst Charon, die ons door Gerrit Teule (p. 13-19) wordt voorgehouden, aanvaardbaar is, blijft een punt van discussie. Dat we over 'God' eigenlijk niet kunnen praten, dat we bezig zijn met de menselijke benadering van een 'mysterie', is in ons blad door alle schrijvers eigenlijk steeds naar voren gebracht. Maar, of dit nu inhoudt, dat we voldoende hebben aan een voorstelling van God als 'eon', een kwantum licht met een bewustzijnslanding...? Het theologisch praten over God betreft bij het mysterie ook altijd een toekomstbeeld, een koersbepaling, gedragslijnen, een ethiek. Het gaat niet alleen om 'kennis van'. Hoe plaats je bijvoorbeeld al het lijden in zo'n visie? Bonting (p. 04-10) geeft daarop een antwoord met zijn chaostheologie, zoals trouwens ook de procesfilosofie van Whitehead op die vraag een antwoord formuleert. De gespreksgroep rond professor Van Geel (p. 11-12) vindt stof te over. Ook de reacties van de Amerikaanse socioloog Viney (p. 51-54) op de atheïst Dawkins en van de 'bekeerde' atheïst Francis Collins (p. 57-58) op bijvoorbeeld *Intelligent Design* zijn daarbij alleszins het overwegen waard.

De ooit atheïstische bioloog prof. dr. Ronald Plasterk (zie art. Smedes p. 39- 2e al.) viel destijds fel uit tegen de vermeende *Intelligent-Design*-beweging van de biofysicus Cees Dekker, nu mag hij er wat ons betreft in een humaan-christelijk kabinet voor zorgen dat het onderwijs kennis neemt van een theïstische evolutie (TE) als die van Teilhard de Chardin, waarin zeker plaats is voor een niet-fundamentalistisch darwinisme. Als de katholieke minister Maria van der Hoeven dit nog eens zou mogen meemaken!!

Initieel mysterie

Sjoerd L. Bonting

Inleiding

Een serieus gevoerde dialoog tussen natuurwetenschap en theologie behoort niet zonder gevolgen te blijven. We hopen dan dat de dialoog tot verdiept inzicht voert, en dat gebeurt ook in veel gevallen. Maar er zijn ook problemen, waarbij geen van beide disciplines ons een oplossing kan bieden. Als voorbeeld bespreek ik hier initieel mysterie, zowel in het ontstaan van de kosmos als rond de verschijning van Jezus Christus. Ik draag dit artikel op aan de op 21 oktober 2006 overleden pionier van de dialoog, Arthur Peacocke.

Initieel mysterie in het ontstaan van de kosmos

De gangbare leer van de kosmische evolutie, de zgn. *big-bang*-theorie, poneert een oerexplosie op tijdstip nul ($t=0$; 13,7 miljard jaar geleden). De theorie levert een nauwkeurige beschrijving van de kosmische evolutie, terugrekenend van heden tot het tijdstip $t=10^{-43}$ sec (de zgn. Plancktijd, het kleinst mogelijke tijdsverloop in de kwantumtheorie). Daar stopt de berekening en laat ons zitten met een initieel mysterie. Fysici leggen zich daar echter niet graag bij neer, en terecht vanuit natuurwetenschappelijk standpunt. Zij hebben een oplossing gezocht door te pogen kwantumtheorie en relativiteitstheorie (m.n. zwaartekracht) te integreren. Er werd een zgn. snaartheorie ontwikkeld (in vijf varianten), waarin de elementaire deeltjes als minuscule trillende snaartjes beschouwd worden. Op deze wijze hoopte men een 'Theorie van Alles' te verkrijgen, waarover Stephen Hawking in 1988 enthousiast schreef dat we dan 'de gedachten van God' zullen kennen.¹

Na 40 jaar hard werk beschikken we over een complexe wiskundige theorie die leidt tot het beeld van een 'multiversum' met 10 tot 11 dimensies, waarin miljarden universa zijn ontstaan en nog steeds ontstaan. Maar de snaartheorie staat bloot aan toenemende kritiek.²⁻⁶ Leonard Susskind, een van de grondleggers, schrijft dat er nog steeds geen experimenteel toetsbare voorspellingen zijn geformuleerd, en dat er geen unieke wiskundige versie van de snaartheorie is gevonden.² Lisa Randall ziet als zwakte van de snaartheorie de vele (10-11) dimensies en het onvermogen om te verklaren waarom de zwaartekracht zo zwak is vergeleken met de andere natuurkrachten.³ Lawrence Krauss zegt dat als de theorie niet bijdraagt tot de oplossing van fundamentele fysische problemen, dan is het slechts een brok wiskunde.⁴ Lee Smolin, promotor van de *loop quantum gravity theory*, beaamt dat de snaartheorie "*has failed to make any predictions by which it can be tested*", en dat sommige beoefenaren "*are seeking leave to change the rules so that their theory will not need to pass the usual tests we impose on scientific ideas*."⁵ Peter Woit wijst op het onvermogen van de snaartheorie om bewijsbare voorspellingen te leveren (vandaar de titel van zijn boek: *Not Even Wrong*).⁶ En het gezochte verband tussen zwaartekracht en kwantummechanica is niet gevonden.

Het lijkt erop dat de fysici wellicht zullen moeten erkennen dat er geen 'theorie van alles' mogelijk is die het initiële mysterie kan verklaren, zoals ook Gregory Chaitin betoogt.⁷ Stephen Hawking heeft in 2004 zijn mening in deze zin gewijzigd, waarbij hij zich baseert op de Gödel-theoremas.⁸ Bovendien, gezien de zeer kleine afmetingen van de beginnende kosmos, moet deze onderworpen zijn aan de kwantumtheorie en dus lijkt het mij voor de hand te liggen dat we dan niet dichter bij $t=0$ kunnen komen dan de Plancktijd van 10^{-43} sec.

De bijbelse scheppingsverhalen in Gen.1 en 2 gaan uit van een oerchaos, maar geven verschillende en vage omschrijvingen daarvan; zij kampen dus ook met een initieel mysterie. Theologen, zoals Hans Küng⁹, die *creatio ex nihilo* (schepping uit niets) verdedigen op basis van een filosofisch argument, zouden moeten overwegen of de menselijke filosofie in staat kan zijn om het initiële mysterie te verklaren. Ten aanzien van dit probleem lijken natuurwetenschap, bijbelse en filosofische theologie alle tekort te schieten.

Entropie van de beginnende kosmos

In een lezing aan de Radboud Universiteit Nijmegen op 13 oktober 2006, beweerde de wiskundige Roger Penrose dat de entropie (fysische maat voor wanorde) bij $t=0$ zeer laag geweest moet zijn, omdat de entropie volgens de tweede hoofdwet van de thermodynamica altijd toeneemt. Hij erkende dat waarnemingen van de kosmische achtergrondstraling juist op een hoge entropie bij $t=0$ wijzen. Echter, zei hij, de hoge ordegraad bij $t=0$ volgt uit het feit dat het zwaartekrachtveld in het begin volmaakt uniform was.

Als Penrose gelijk zou hebben, dan is dit strijdig met het bijbelse beeld van een oerchaos en dus met mijn chaostheologie, die schepping vanuit een oerchaos aanneemt. Er zijn echter, meen ik, verscheidene wetenschappelijke argumenten om de bewering van Penrose in twijfel te trekken: 1. de waarnemingen met de COBE- en WMAP-satellieten bewijzen dat het zwaartekrachtveld niet perfect uniform was, maar vele uiterst kleine dichtheidsverschillen vertoonde; gelukkig maar, want zonder deze zouden geen sterren zijn gevormd en wij zouden niet zijn ontstaan; 2. met de vorming van sterren en sterrenstelsels werd de verdeling van de entropie in de kosmos inhomogeen: afnemend in sterren, toenemend in de interstellaire ruimte; 3. uit de informatietheorie is een formule voor de kosmische entropie afgeleid, die een zeer hoge entropie bij $t=0$ levert;¹⁰ 4. de tweede hoofdwet geldt alleen voor een gesloten systeem in evenwicht; 5. de situatie na een explosie (als we het gebeuren bij $t=0$ als zodanig mogen beschouwen) is zeker geen evenwicht, en 6. als hierbij een transcendente Schepper werkzaam is, dan is het geen gesloten systeem.¹

¹ In hoeverre het heelal kan worden opgevat als een 'gesloten' of 'open systeem' en welke consequenties daaraan ook voor het denken over de plaats van de mens en zijn toekomst kunnen worden verbonden, verwijzen wij graag naar het artikel van ir. Rolf Kasper "Prigogine en Teilhard de Chardin" in *GAMMA*, jrg. 05 nr. 03, p. 17-29, '98 (te downloaden vanaf website >www.teilharddechardin.nl<).

In *The Road to Reality* verwerpt Penrose de snaartheorie, behalve de *loop quantum gravity*-theorie, waarin zijn wiskundige *twistor*-theorie gebruikt wordt.¹¹ In een overigens lovende recensie noemt Jaron Lanier dit deel van het boek "een toer van controversen" en merkt op dat de *twistor*-theorie, hoewel populair eind vorige eeuw, nu door de meeste wiskundigen verlaten is, maar niet door Penrose.¹² Lanier noemt Penrose een "*outcast ... but still one of the most creative and pro-ductive individuals in his field*" en hij besluit zijn recensie met de woorden: "*Penrose makes a persuasive case that we are still surrounded by a sea of inviting mystery.*"

Dit alles overwegende, lijkt het mij dat de fysici meer aandacht aan de entropie in de vroege kosmos zullen moeten schenken voordat de theologen de gedachte van schepping uit een oerchaos behoeven op te geven. Pluspunt is dat Penrose meer openstaat voor mysterie dan de meeste fysici.

Initieel mysterie rond de verschijning van Jezus Christus

De geboorte van het mensenkind Jezus van Nazaret mogen we als een historisch feit beschouwen. Maar reeds in de Nieuw Testamentische gemeente ontstond de overtuiging dat deze Jezus tevens Zoon van God was, de lang verwachte Messias. Daar stuiten we dus weer op een initieel mysterie: hoe werd dit mensenkind Zoon van God? Daarover ontstond het algemeen aangenomen leerstuk van de Maagdelijke Geboorte. In de Rooms-Katholieke kerk zijn nog twee andere leerstukken rond Maria ontstaan: Onbevleete Ontvangenis en Maria Hemelvaart. Alle drie verdienen mijns inziens nadere overdenking wegens de gevolgen die zij kunnen hebben voor ons denken over Jezus Christus. Daarbij zal ik nagaan in hoeverre hier van een rationele theologische ontwikkeling van bijbelse gegevens gesproken kan worden.

Maagdelijke Geboorte

Volgens dit leerstuk had Jezus geen menselijke vader, maar werd Maria door de Geest bevrucht. Dit stoelt op de geboorteverhalen van Matteüs (Mt.1:18) en Lucas (Lc.1:26-35). Maar daarop valt wel wat aan te merken: 1. de beide evangelisten volgden Jes.7:14 over een komende Messias, maar gebruikten (zoals alle schrijvers in het Nieuwe Testament) de Griekse vertaling (*Septuagint*), die het Hebreeuwse woord *almah* (elke jonge vrouw) vertaalt als *parthenos* (maagd) 2. nergens anders in het Nieuwe Testament wordt van een maagdelijke geboorte van Jezus gerept; 3. daarentegen schrijft Johannes dat de mens Jezus van Nazaret door de incarnatie van Gods Woord (*Logos*) tot Zoon van God werd (Joh.1:14) en noemt hij Jezus 'de zoon van Jozef, uit Nazaret' (Joh.1:45); 4. al in de vroege Kerk groeide in de lijn Justinus (ca. 150) — Athanasius (ca. 350) — Gregorius Nazianzus (ca. 380) — Concilie van Chalcedon (451) de overtuiging dat de verlosser van de mensheid zowel volledig menselijk als volledig goddelijk moet zijn.¹³

Het kan moeilijk gezegd worden dat een wezen geboren uit een maagd bevrucht door Gods Geest volledig mens is. Het is biologisch onmogelijk om zonder be-

vruchting van de eikel door het sperma van een menselijke vader een volledig menselijk kind te verkrijgen, zoals overtuigend door Arthur Peacocke is betoogd.¹⁴ Dit alles overwegend lijkt het mij moeilijk om dit leerstuk als een rationele uitwerking van bijbelse gegevens te beschouwen.

Redelijker lijkt mij in Joh.1:14 te lezen dat de incarnatie van de *Logos* in de volledig menselijke Jezus van Nazaret deze tot Zoon van God maakte. Maar dan rijst de vraag: wanneer vond de incarnatie plaats? Op het Concilie van Chalcedon werd aangenomen de idee van de pre-existente Christus, die mens werd (Niceaanse geloofsbelijdenis: *uit de Vader geboren voor alle eeuwen*). Voor mij doet dit tekort aan het volledig mens zijn van Christus. Bovendien maakt Johannes duidelijk onderscheid tussen de pre-existentie van de *Logos* (Joh.1:1) en de menswording van de *Logos* (Joh.1:14). In Joh.1:3 staat *Alles is erdoor ontstaan en zonder dit is niets ontstaan van wat bestaat*. Dat is de *Logos* als het scheppende Woord van God, dat wij kennen uit het herhaalde *God zei...* in het scheppingsverhaal in Gen.1. Ik meen daarom dat het juister is om de incarnatie bij de geboorte van Jezus (of later, zoals bij zijn doop) te leggen, en in plaats van een pre-existente *Christus* te spreken over een pre-existente *Logos*.

Onbevleete Ontvangenis

Dit leerstuk stelt dat vanaf het moment van haar verwekking Maria door de bijzondere genade van de almachtige God en de verdiensten van de verlosser Jezus Christus vrijgesteld was van de gevolgen van de erfzonde. Als bijbelse grond wordt verwezen naar Gen.3:15 (vijandschap tussen Satan en de vrouw) en Lc.1:28 (*Gegroet Maria, je bent begenadigd*), geen van beide erg sterk, lijkt mij.

Er woedde een eeuwenlange strijd over dit leerstuk. Justinus (ca. 150) en Irenaeus (ca. 200) beschouwden Maria als 'de nieuwe Eva', een parallel van Paulus' betiteling van Jezus als de nieuwe Adam. In het Oosten schreef Johannes van Damascus (zonder theologische verdediging) dat de zondeloosheid van Maria geïmpliceerd is in haar eretitel *Theotokos* (God-barende). Bernard van Clairvaux en de scholastici Albertus Magnus, Bonaventura en Thomas Aquino verzetten zich tegen deze leer, op de grond dat bij elke conceptie de erfzonde wordt overgedragen en Maria dus onder deze wet viel. Het leerstuk werd verdedigd door Duns Scotus en de franciscanen. De dominikanen volgden Thomas. Het Concilie van Basel (1439) bevestigde het geloof in de onbevleete ontvangenis als een vrome opinie in overeenstemming met geloof, rede en Schrift. Het Concilie van Trente (1545-63) verklaarde dat de erfzonde niet van toepassing was op Maria. Tenslotte riep paus Pius IX in 1854 het leerstuk uit tot dogma. Geen andere westerse kerk is dit gevolgd.

Het ontstaan van dit dogma kan moeilijk beschouwd worden als een rationele uitwerking van bijbelse gegevens; het is een voorbeeld van zogenaamde 'deductieve theologie'. De aanname van *creatio ex nihilo* rond 180 leidde namelijk tot de

erfzondeleer om God vrij te pleiten van de menselijke zonde. Maar deze leer berust op een twijfelachtige interpretatie van Gen. 3 (letterlijk i.p.v. mythisch). Omdat Jezus dan als alle mensen in zonde ontvangen zou zijn, kwam men tot de leer van de onbevleete ontvangenis. De *creatio ex nihilo*-leer ligt dus aan de wortel van dit leerstuk.

Maria hemelvaart

Dit is het geloof dat Maria aan het einde van haar aardse leven in lichaam en ziel werd opgenomen in de hemelse heerlijkheid. Voor gewone schepsels, leert de Bijbel ons, is er een tussenstadium vóór de opwekking van alle doden op de laatste dag (1 Kor.3:11-15; Openb.20 en 21).

Grond voor dit geloof waren enkele 4de-eeuwse geschriften van gnostische signatuur, die de dood van Maria in Jerusalem beschrijven en beweren dat haar lichaam op weg naar het graf werd opgenomen, resp. dat zij na drie dagen werd opgewekt.¹⁵ Een preek toegeschreven aan Timotheus van Jerusalem (4de-5de eeuw) lijkt te impliceren dat Maria nog gedurende haar aardse leven zou zijn opgenomen.

De leer van Maria hemelvaart werd het eerst geformuleerd door Gregorius van Tours (overl. 594), die zich beriep op een aan Melito van Sardes (overl. 190) toegeschreven document. In het Oosten werd een passage in een geschrift van Dionysios de Areopagiet (5de-6de eeuw) beschouwd als aanwijzing dat een zekere Dionysios (vermeend discipel van Paulus) ooggetuige was van de hemelvaart van Maria. Geschriften van Germanus van Constantinopel en anderen getuigen van de aanname van de leer in de 7de eeuw. Volgens Johannes van Damascus (ca. 720) zou Juvenalis, bisschop van Jeruzalem, tijdens het Concilie van Chalcedon (451) keizer Marcianus hebben verteld dat de gebeurtenis door alle apostelen was waargenomen en dat het graf bij latere opening leeg bleek te zijn.

Het leerstuk werd verdedigd door Albertus Magnus, Thomas Aquino en Bonaventura. Paus Benedictus XIV (1740-58) verklaarde het tot een 'waarschijnlijke opinie'. Na veelvuldig aandringen vanaf 1870 definiëerde paus Pius XII de leer van Maria Hemelvaart in de encycliek *Magnificentissimus Deus* (1950). Aldus werd een vroom volksgeloof zonder enige bijbelse basis tot een officieel leerstuk van de Rooms-Katholieke kerk verklaard.

De verheven plaats, die Maria door deze drie leerstukken verkreeg, leidde onafwendbaar tot de neiging om haar een rol in de verlossing toe te kennen als medebemiddelaar naast Christus (*Maria Mediatrix*) met ernstig gevaar voor het meest centrale leerstuk van de verlossing door Christus. Op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65) vond hierover uitgebreide discussie plaats, maar tenslotte beperkte men zich tot de opname van een beknopte presentatie van de leer over Maria in de Constitutie over de Kerk (*Lumen Gentium*, hfdst.7): Maria als de tweede Eva, moeder van Christus, archetype van de Kerk, als eerste verlost door haar gehoor-

zame aanvaarding van de boodschap van Gabriël.¹⁶ Toch valt te verwachten dat de roep om haar tot *Mediatrix* te verklaren zal terugkeren.

Hier ziet men het gevaar van een 'deductieve' theologie, die niet berust op een rationele uitwerking van bijbelse gegevens. Maar, kan men vragen, doet het loslaten van de drie leerstukken over Maria dan niet tekort aan haar rol in de heilsgeschiedenis? Integendeel, zou ik zeggen. Zij is dan een mens, die gehoorzaam accepteerde dat uit haar de mens Jezus van Nazaret geboren zou worden, die door de incarnatie Zoon van God werd. *Zij bewaarde al deze woorden* (van de herders) *in haar hart en bleef erover nadenken* (Lc.2:19). Zij hoorde bij de presentatie in de tempel de voorspelling van Simeon dat dit kind de verwachte Messias was en dat zij *als door een zwaard doorstoken* zou worden (Lc.2:25-38). Toen Jezus op twaalfjarige leeftijd zijn achterblijven in de tempel verklaarde (*Wist u niet dat ik in het huis van mijn Vader moest zijn?*), sloot Maria *alles wat er met hem gebeurd was in haar hart* (Lc.2:41-52). Op de bruiloft in Kana gaf zij blijk van haar rotsvaste geloof in het messiasschap van haar zoon (Joh.2:1-11). Tenslotte was zij getuige van de kruisdood van haar geliefde zoon (Joh.19:25). Maria is een mens die ons tot voorbeeld mag strekken.

Slotwoord

Op grond van het bovenstaande meen ik te mogen constateren dat wij geneigd zijn om ons vermogen tot verklaring van initieel mysterie te overschatten, zowel in de natuurwetenschap als in de theologie. Commentaar van lezers is welkom (s.l.bonting@wxs.nl).

Noten en verwijzingen

1. Stephen Hawking, *A Brief History of Time*, Bantam, Toronto, 1988, p.175
2. Leonard Susskind, *The Cosmic Landscape: String theory and the illusion of intelligent design*, New York: Little Brown, 2005
3. Lisa Randall, *Warped Passages: Unraveling the mysteries of the universe's hidden dimensions*, New York: Ecco, 2005
4. Lawrence M. Krauss, *Hiding in the Mirror: The mysterious allure of extra dimensions, from Plato to String Theory and beyond*, New York: Viking, 2005
5. Lee Smolin, *The Trouble With Physics: The Rise of String Theory, the Fall of a Science, and What Comes Next*, Boston: Houghton Mifflin, 2006
6. Peter Woit, *Not Even Wrong*, New York: Basic Books, 2006
7. Gregory Chaitin, The limits of reason, *Scientific American* 294 (3), 54-61, 2006 March. Presents arguments that there can never be a 'theory of everything'
8. Stephen Hawking, Gödel and the end of physics, lecture at Cambridge University 2004 <www.dampt.cam.ac.uk/strts/dirac/hawking>
9. Hans Küng, *Der Anfang aller Dinge: Naturwissenschaft und Religion*, Piper Verlag, München, 2006, 139-140. Frappant is dat hij op p. 55 stelt dat in de discussie over schepping dient te worden uitgegaan van een historisch-

- kritische exegese van Oud en Nieuw Testament, op p. 135 concludeert dat beide scheppingsverhalen in Genesis uitgaan van schepping vanuit een oerchaos, en dat de *creatio ex nihilo* gedachte vreemd is aan deze verhalen.
10. Tom Stonier, *Information and the Internal Structure of the Universe*, Springer Verlag, London, 1990, pp. 38-41, 70-72
 11. Roger Penrose, *The Road to Reality: A Complete Guide to the Laws of the Universe*, New York: Knopf, 2005
 12. Jaron Lanier, The Whole Megillah, *American Scientist* 93 (5), 454-457, 2005.
 13. Denk aan een psychotherapeut, die - hoe hooggekwalificeerd ook - alleen genezing kan brengen als hij/zij een relatie als medemens tot de patiënt kan ontwikkelen.
 14. Arthur Peacocke, *Theology for a Scientific Age*, SCM, London, 1993, pp.275-279
 15. *The passing away of Mary* en *The obsequies of Mary*, toegeschreven aan Johannes de Evangelist en Melito van Sardes
 16. Michael Schmaus, Mariology, in: Karl Rahner, ed., *Encyclopedia of Theology*, Burns and Oates, London, 1975, pp.893-905.

Pro-GAMMAatjes

- The British Teilhard Association houdt voor de 26e keer haar jaarlijkse conferentie. **Titel:** 'Teilhard: scientist & christian humanist'. **Sprekers:** Simon Conway Morris (Cambridge University) - John Gillott (formerly Genetic Interest Group) - A. N. Other on 'Globalization' and Michelle Le Morvan (BTA) on 'Teilhard the Geologist'. **Tijd:** vrijdag 4 tot zondag 6 mei. **Plaats:** All Saints Pastoral Center, London Colney, nr. St. Albans. Voor verdere info: Canon Alan Nugent, 18 Minster Yard, Lincoln, LN2 1PX, tel: 01522 521932, Email: >subdean@lincolncathedral. Com<

Intelligent Design, maar wel onethisch?

*Jacques van Geel*²

Kosmoloog Andrei Linde verwees onlangs in de *New Scientist* naar de theoretische mogelijkheid om in een laboratorium een nieuw heelal te creëren. Dit bracht mij op de volgende vraagstelling:

Stel, ik word getest door een psychologisch bureau. Men geeft mij een virtuele planeet in handen en vraagt mij deze planeet volledig naar eigen inzicht te ontwerpen tot een planeet die bewoond wordt door verschillende soorten robotjes. Randvoorwaarden zijn er niet; ik ben volledig vrij en oppermachtig en aan al mijn wensen wordt voldaan.

Ik ga aan de slag en ontwerp *duizend* verschillende robotjes die samen een volledig ecosysteem instandhouden.

Kenmerk van dit ecosysteem is dat de robotjes *zó* geprogrammeerd zijn dat de meer complexe robotjes slechts kunnen overleven wanneer zij de minder complexe robotjes verslinden. De laagste in rang leeft parasitair ten koste van de hoogste in rang en aldus wordt een biologische kringloop instandgehouden. De robotjes heb ik zo geprogrammeerd dat ze elkaar op leven en dood bevechten, ook binnen de eigen soort, vooral wanneer hun voedsel schaars wordt.

De hoogste in rang is het meest complexe robotje. Het functioneert ten koste van nagenoeg alle ander soorten robotjes en schrikt er niet voor terug de software van zijn mederobot in elkaar te slaan wanneer zijn belang bedreigd wordt. Elk robotje heeft een beperkte energie-inhoud, het verouderd na enkele jaren en sterft een zekere dood. Dit alles gaat vaak gepaard met afschuwelijk lijden door ziekten en geweld waarbij elk robotje genadeloos ten onder gaat.

Voorts ontwerp ik op de huid van de bol een rampensysteem van structuurbevingen, epidemieën, tsunami's en vulkaanuitbarstingen, dat regelmatig duizenden robotjes van die bol veegt. Ik lever mijn ontwerp in en wacht de uitslag van de test in spanning af. Wat denkt u dat het psychologisch bureau mij zal adviseren? In het eindrapport staat: "U bent een hoogst intelligent persoon, maar met een wrede inborst". Wij adviseren u dringend eens een psychiater te raadplegen".

Nu bekijken wij onze eigen planeet en ontdekken een wonderlijke overeenkomst met mijn ontwerp. Ook hier treffen wij een ecosysteem aan waarbij de ene diersoort leeft ten

² Abonnee op *GAMMA* en lid van de groep Filos: een groep van 8 mannen die maandelijks samenkomen om te filosoferen over wetenschap en religie. Zij bespreken daarbij o.a. artikelen uit *GAMMA*.

coste van de andere, waar ziekten en besmettingen dood en verderf zaaien, waar elk levend wezen gedoemd is te verouderen en te sterven en de mens tracht te overleven door niet alleen de andere levende wezens aan zich te onderwerpen maar ook zijn eigen soortgenoten. Kortom, vanuit ethisch gezichtpunt bekeken, geen fraai ontwerp, hoewel fysisch gezien uiterst briljant.

In Europa stierven 6 miljoen mensen aan de pest en nog maar een paar jaar geleden waren we getuigen van 150.000 slachtoffers van een tsunami. Dagelijks sterven er mensen door steeds meer resistente virussen. En zo kunnen we nog een tijdje doorgaan! M.a.w. de natuur heeft geen boodschap aan ethiek.

Toch onderwijzen de meeste wereldreligies, en bij uitstek het christendom, een liefdevolle schepper van hemel en aarde. Ik vraag mij dan ook af hoe ik dit moet rijmen met de meedogenloze natuur die ik aantref. Is die liefdeloze natuur niet in tegenspraak met een liefdevolle God?

Die tegenspraak kun je niet opheffen met het standaardantwoord dat het lijden een mysterie is of veroorzaakt wordt door de mens zelf.

Voor een goed begrip laten we het geweld, dat mensen elkaar aandoen in deze tegenspraak buiten beschouwing. Er blijft nog genoeg over, waar de mens machteloos aan overgeleverd is.

Heeft paus Benedictus XVI in zijn spraakmakende lezing van 12 september jl. in de Universiteit van Regensburg niet duidelijk gesteld dat er naar zijn christelijke opvatting nooit een tegenspraak mag bestaan tussen het geloof en de menselijke rede?

En gesteld dat geluk nu eenmaal niet zonder tegenslag kan bestaan (Nietzsche), hoe moet ik de hemel dan zien? Waarop is dat vertrouwen van al die gelovige christenen (en moslims) toch gebaseerd? Is hier soms sprake van het bekende Stockholm-syndroom?

Ik verwacht hier een zinvol antwoord dat mij uit de droom helpt, want ik hoop nog steeds dat dit negatieve wereldbeeld een boze droom is.

Maar wat als dit wereldbeeld géén boze droom is? Dat zou de mens alle perspectief voor een gelukkige toekomst ontnemen. Om met Harry Kuitert te spreken: "Ik zou het heel erg vinden als ik moest merken, dat ik alleen zonder God in de wereld stond. Ik zou geen vertrouwen hebben noch in de afloop van mijn eigen bestaan noch in dat van onze wereld."

Zou de oplossing niet gelegen zijn in een nieuw Godsbeeld dat het leven toch zinvol maakt? Zoals het Godvrezende beeld van het Oude Testament geëvolueerd is naar een liefdevolle God van het Nieuwe Testament, zo zou een derde testament een nieuwe visie op God kunnen doen ontluiken, die niet in tegenspraak is met de menselijke rede.

Teilhard de Chardin gaf ons daartoe een eerste aanzet.

Geest Gerrit Teule

Volkomen toevallig, als dat tenminste iets is wat in deze wereld bestaat, stuitte ik in een winkeltje van overgebleven voorraden op een boek van Adolf Holl, getiteld: *De linkerhand van God, een biografie van de Heilige Geest*. Het lag verstopt tussen oude kookboeken en andere prullaria. Een heel geestig boek, waarin Holl verhaalt over de Geest, die zo af en toe in mensen vaart. Als dat gebeurt dan gaan die mensen met de ogen rollen, ze schudden als een natte hond, het schuim komt hun op de lippen en in de bilnaad, en ze gaan onverstaanbare klanken uitstoten. Een zeer onderhoudend verhaal. In *GAMMA* is het God vóór en God na, alsof we die man (!) in onze broekzak hebben, maar een goed verhaal over de geest en in het bijzonder over de Heilige variant, kom je niet zo vaak tegen. In de Bijbel kennen we de Geest als een duif of als een vuurtje, maar erg uitvoerig is de beschrijving niet.

In Amerika introduceerde een zekere George Hensley in 1901 in Sale Creek (Tennessee) het gebruik van de intieme omgang met ratelslangen tijdens de godsdienstoefeningen. Tot op vandaag gebeurt dat nog in Poor Valley, in de buurt van Cumberland Gap, Virginia. Holl vertelt:

"Een jongeman die in zijn hand was gebeten begon meteen in een kring rond de kansel en het altaar te rennen, terwijl de gifslangen in hun triplex kisten werden opgeborgen. De gemeente begon wild te dansen en men legde het slachtoffer de handen op. Een uur later waste de jongeman het bloed van zijn hand en keerde hij naar zijn plaats terug, terwijl de preek verderging.... Zij zullen demonen uitdrijven, in nieuwe tongen spreken, slangen oppakken. Wie gelooft, wordt gered, wie niet gelooft, verdoemd.... Het spreken in tongen had toekomst. Bijvoorbeeld zo: Aria ariari isa, akia akiari isa. En zo: Ka sia sia. Ook zo: Siai siriai, ai ...ukei, dalalalala. Enzovoort."

Hol vertelt, dat er ook een antropologe bij was, die de zaak op band opnam en in verbijstering om zich heen keek.

In een vorige *GAMMA* had ik het eens over het scheermes van Ockham. In de wetenschap snijdt dat scheermes al te mooie hypothesen aan stukjes, op zoek naar de eenvoudigste weergave, en als het een ondeugdelijke of veel te ingewikkelde hypothese is, dan blijft er niets anders over dan een hoopje lillende resten van wat eens een leuke gedachte leek. Lukt de operatie, dan staat er een versterkte en vereenvoudigde theorie voor ons, waar we echt mee vooruit kunnen. Ik schreef toen, dat er alleen een zinvolle dialoog tussen wetenschap en religie mogelijk is, als ook de religie in staat is zich met het scheermes van Ockham te ontdoen van allerlei overbodige dogma's, aangroei's, reli-nonsens, voodooopraktijken, psycho-

pathisch gebral, pracht en praal, en ander gezweef. Het boek van Holl geeft daarvan een heel plastische en af en toe hilarische beschrijving. Na deze intensieve scheerbeurt zou de religie dan terug moeten keren naar de harde (of zachte) kern van wat echt religie is, volgens Holl in de eerste plaats het intieme contact met de alomtegenwoordige Geest (*ruach*). De eenvoudigste religie is de beste. Daarvoor hoeft je niet met de ogen te rollen of in tongen te spreken, want een verstilte wandeling in de natuur kan al voldoende zijn.

Nu heb ik het boek *Elektromagnetisme en het Heilige* van de kernfysicus en theoloog Lawrence Fagg vertaald. Ijs en weder dienende komt dat boek in het eerste kwartaal van 2007 uit bij de uitgeverij Synthese in den Haag. Er wordt nu hard aan gewerkt. Fagg beschrijft daarin het contact tussen lichaam en geest, voor zover de wetenschap dat vanuit de fysica kan benaderen. Hij concludeert, dat het feitelijk contact tussen lichaam en geest in ieder geval bewerkstelligd wordt door de elektromagnetische kracht, i.h.b. de rusteloos rondvliegende elektronen en fotonen "die als tastende vingertjes grijpen in het onbekende gebied tussen materie en geest". Wat Fagg 'het Heilige' noemt is in feite de Heilige Geest, de alomtegenwoordige 'verschijningsvorm' van het goddelijke. Het woord 'verschijningsvorm' zet ik tussen aanhalingstekens, want het kenmerk van de Geest is nu juist, dat hij/zij/het vrijwel nooit echt in zichtbare vorm verschijnt. Als gelovig mens houdt Fagg vast aan de eenheid, Vader, Zoon, en Heilige Geest, een eenheid die, na een hoop ruzie, op initiatief van keizer Constantijn in 325 tijdens de conferentie van Nicea verheven werd tot dogma (althoewel ze toen de Heilige Geest even vergaten, maar die is er kort daarna bijgevoegd). Eén wezen, drie acteurs.

Fagg beschrijft, hoe wij deze Geest kennen en herkennen in de natuur om ons heen en in ons eigen lichaam. Wie het Heilige beter wil begrijpen, zou zich eens moeten verdiepen in de alomtegenwoordige werking van de elektromagnetische kracht en in het bijzonder de elektronen en de fotonen, want dat zijn de basale gereedenschappen van de hele schepping. God deed het allemaal met licht, het generieke woord voor de werking van de elektromagnetische kracht. Het aardigste menselijke symbool daarvoor is een kaarsvlam. Dat is ook de diepere natuurkundige betekenis van de tekst: "Daar zij licht". De werking van deze elementaire deeltjes, elektronen en fotonen, is tot in de puntjes beschreven in de *Quantum ElectroDynamics* (QED), de meest beproefde en meest toegepaste theorie van de Westerse wetenschap. De fysicus Richard Feynman noemde deze theorie het "pronkstuk van de moderne natuurkunde". Onnodig te zeggen, dat het scheermes van Ockham bij deze theorie niets meer te doen heeft, m.a.w. de theorie heeft deze test glansrijk doorstaan en is eruit gekomen als de krachtigste theorie van de moderne wetenschap. Al onze moderne elektrische toepassingen werken op basis van de QED, inclusief wijzelf. Het feit dat ook wijzelf, alles wat leeft, groeit en denkt, helemaal en tot in de kleinste details gebaseerd is op de QED, begint nu pas, meer dan een halve eeuw na de eerste formulering van de QED, door te dringen tot de biologen en de medici. Ook over deze hardnekkig volgehouden blinde vlek in de biologie heb ik het al

eens in *GAMMA* gehad. Die blinde vlek heerst ook nog volop in de theologie, vandaar Faggs boek. Hij vindt, dat daar nu maar eens een eind aan moet komen. Ik ben dat helemaal met hem eens. Het slaapwandelen rond dolen in versteende dogmatiek en middeleeuwse goderij heeft lang genoeg geduurd.

De redenering van Fagg is, dat de QED een fraaie en solide basis is voor een sprong 'in het duister' (eigenlijk een sprong in het licht) naar het mysterieuze grensgebied tussen lichaam en geest. Fagg zegt uitdrukkelijk niet, dat elektromagnetisme hetzelfde is als het Heilige of God, maar hij stelt vast, dat de elektromagnetische kracht met zijn universele werking een leerzame analogie kan zijn bij het beter begrijpen van de immanentie, de alomtegenwoordigheid van het Heilige. Het is een zeer bruikbare manier om wetenschap en religie dicht bij elkaar te brengen. Ik voeg daaraan toe, dat de religie dan wel eerst een schoonmaakoperatie c.q. een scheerbeurt moet ondergaan. Om maar eens iets in de scheersfeer te noemen: een religie met baarden, waarbij baardlozen achtergesteld worden, is niet meer van deze tijd.

In voorgaande *GAMMA*'s heb ik het al vaker gehad over 'actieve metaforen'. Dat zijn in mijn definitie geen passieve beeldspraken, maar gedachteconstructies, die de werkelijkheid aan mij overdragen en (ver)vormen tot een min of meer begrijpelijke figuur. Dat (ver)vormen kan van alles zijn: verminken, verkleinen, vergroten, uitsnedes maken, selectief zien, verblinden, omvormen, verkleuren, verduisteren, verhelderen, etc. Ik denk dat mijn idee van actieve metaforen ongeveer overeenkomt met wat Fagg onder 'analogie' verstaat. In ons dagelijkse leven gebruiken wij een uitgebreide set actieve metaforen om in deze wereld te bestaan en vooruit te komen. Veel van deze metaforen zijn ons 'aangewaaid', ze zijn ons met de paplepel ingegeven, ze komen van de dominee of de paus, we rapen ze op van de straat of we fantaseren ze zelf. Goede actieve metaforen helpen ons vooruit, slechte brengen ons in het gevang of op de bank bij de psychiater. De totale set van actieve metaforen bepaalt ons wereldbeeld. Slechts zelden onderzoekt iemand stelselmatig zijn of haar persoonlijke set van actieve metaforen, waarmee hij of zij werkt. Je moet al een echte kritische filosoof zijn om dat grondig te doen. Zo zijn er actieve metaforen voor ruimte, tijd, liefde, atomen, God, democratie, geest, etc. Maar ook natuurwetten, zoals de QED en de 'wet van Meden en Perzen', zijn actieve metaforen. Alleen al het idee (of de wens), dat er vaste wetten zijn, of 'normen en waarden', is een actieve metafoor. Herwaardering van de actieve metaforen kan leiden tot crisis, zowel in ons eigen gemoedsleven als in de maatschappij. Wij kunnen de werkelijkheid niet benaderen buiten onze set van actieve metaforen om, m.a.w. de echt 'objectieve' waarnemer bestaat niet.

De belangrijkste kenmerken van actieve metaforen zijn, dat ze niet de werkelijkheid zelf zijn en dat het altijd waarheidsbenaderingen zijn. Ook Fagg wijst daar herhaaldelijk op: de analogie is niet het 'ding' zelf. De QED is niet de elektromagnetische straling. De actieve metafoor 'liefde' is niet het conglomeraat

van elektrochemische reacties in ons lichaam, dat leidt tot nieuwe kindjes of pogingen daartoe. De metafoor is de werkelijkheid niet, net zomin als een theorie. Een actieve metafoor is altijd gesteld in de taal van deze tijd en is dus tijdgebonden. Er kleeft een houdbaarheidsdatum aan, want morgen duiken er weer nieuwe feiten en nieuwe begrippen op, waardoor we de metafoor moeten aanpassen, herformuleren of verwerpen. Theologen zweren, door hun beroepsdeformatie, bij eeuwige waarheden en versteende dogma's, maar dit verhaal zet dat helemaal op losse schroeven. Een actieve metafoor is nooit meer dan een tijdgebonden waarheidsbenadering en de Waarheid kunnen we ook nog eens van verschillende kanten benaderen. Daarom bestaan er ook meerdere actieve metaforen om eenzelfde 'ding' te begrijpen en daarom is het ook vaak onzinnig als er een metaforenstrijd ontstaat. Het hele idee, dat wij de Waarheid rechtstreeks of via openbaring zouden kunnen kennen, lijkt mij onzin. Ook het idee, dat onze Westerse actieve metaforen beter zouden zijn dan Oosterse, is waanzin. In de hele discussie tussen wetenschap en religie lijkt het een strijd tussen feiten en gezweef, maar het is in feite een strijd om actieve metaforen, een strijd tussen tijdgebonden waarheidsbenaderingen, waar dus nooit een einde aan komt.

Fagg beschrijft de elektromagnetische kracht als een actieve metafoor om het idee 'immanentie' of inwoning van het Heilige te kunnen benaderen. In mijn nieuwe boek *Spetters uit de oerknal*, dat in maart 2007 uitkomt bij uitgeverij Schors, beschrijf ik een actieve metafoor om de werking van onze geest in ons lichaam (of ons lichaam in onze geest, zo u wilt) wat beter te kunnen begrijpen: de eonenhypothese van de kernfysicus Jean E. Charon, aangevuld met gedachten van Teilhard en vele anderen. Fagg eindigt zijn boek met een pleidooi voor de theologen om eens de zware overgordijnen in hun stoffige studeerkamertjes opzij te schuiven, een raam open te doen en buiten hun eigen vakgebied te kijken. Kijken naar de natuur is niet alleen maar het kijken naar mooie landschappen, wriemelend leven en fraaie zonsondergangen. Het is ook begrijpen hoe dat in elektromagnetische zin allemaal functioneert, tot in de allerkleinste atomaire details, een oceaan van uiterst subtiele elektromagnetische interacties, en inclusief het zien en begrijpen zelf met de elektromagnetische stralingen en hersenwerking. Daarover weten we tegenwoordig onnoemelijk veel meer dan honderd jaar geleden, ook al is nog lang niet alles duidelijk. Het is geen vaag gezweef, maar beproefde theorie, waar je verder op mag bouwen.

Wat dat betreft valt het mij op, dat veel schrijvers in *GAMMA* geen kaas gegeten hebben van wat de moderne fysica, en in het bijzonder de kwantumnatuurkunde en de kwantumelektrodynamica, allemaal te bieden heeft. Het boek van Fagg kan voor hun een *eye-opener* zijn. Er is veel gezweef en uitwisseling van dogma's in de *GAMMA*-artikelen. Het is God vóór en God na. Ook over de geest, of de Geest, praten we alsof we er alles van weten, maar het scheermes van Ockham is er zelfs nog niet bij in de buurt geweest. Ik stel mij zo voor, dat er op basis van de moderne natuurkunde een nieuwe universele religie kan opstaan, waarin ook een nieuw

godsbeeld oprijst, ontdaan van alle bekrompen prehistorische en Middel-eeuwse aangroeisels en zweverige prietpraat. Weg met al die oude versteende en verstofte dogma's, waar plassen bloed voor vergoten en talloze brandstapels voor aange-stoken zijn. Zelfs nu nog zitten we midden in de primitieve godsdienstoorlogen, want dat is wat de 'strijd tegen het terrorisme' feitelijk is. Misschien komt deze nieuwe religie met het nieuwe begrip van het Heilige nog het dichtste bij het Oosterse begrip Tao, het naamloze, onbestemde, dat alomtegenwoordig is door heel het heelal en dat elke seconde in elke vezel van ons lichaam werkzaam is. Noemen we dit de Heilige Geest? Of het Heilige? Of Tao, of Zen? *What's in a name!*

Lawrence Fagg is een gelovig christenmens. Pierre Teilhard de Chardin was dat ook. Ik ben niet zo gelovig, al zou ik mijzelf zeker niet a-religieus willen noemen. Maar toch vonden wij elkaar op dit punt: Diep in de materie ligt de geest verscholen als een 'wil om tot bewustzijn te komen', die de hele evolutie voor zich uit stuwt en die als de Geest of het Heilige deze wereld aandrijft. Gelovigen mogen dat God noemen, mits ze de overbodige connotaties verwijderen. Ongelovigen mogen het aanduiden als de het Heilige of Tao. Maar, gelovig of heiden, allen ervaren wij deze oerkracht van het leven. Als Plasterk dat minachtend een 'ietsisme' noemt, dan vind ik dat ook best, maar de term blijft bekrompen. Geef mij dan maar het Heilige of Tao. Daar zit tenminste een denkwereld achter.

Naschrift

Het onderscheid tussen het 'ietsisme' en een 'wil om tot bewustzijn te komen', een inspirerende geest dus, markeert een principieel verschil in de visie op een oorzakelijke ontstaansgeschiedenis van het leven. Peter Tillemans, een GAMMA-lezer die mijn stukjes vooraf doorleest, gaf hierop het volgende commentaar: "Dat vind ik ook het aardige van de benaderingen van Ken Wilber en Amit Goswami. Ook zij gaan – net als wij – uit van een 'afdalende oorzakelijkheid': Eerst was er de Eenheid of het allesdoordringende bewustzijn of de Geest, dat of die zichzelf opsplijste in een innerlijke wereld en haar uiterlijke expressie. Vanuit dit transcendente begin nam – vanuit de wil om tot bewustzijn te komen – het leven vorm aan. In onzichtbare vorm is het bestaan ervan altijd al tegenwoordig geweest. Deze bezielde benadering geeft mij meer levensvreugde dan de kille benadering van de 'opklimmende oorzakelijkheid' van mensen als Plasterk en Dennett, die uitgaan van energie, materie, DNA, cel, hersenen, en tenslotte denken. Nee, dan dans ik liever mee met de eonen, met het creatieve spel van bewustzijn, met de hoop op een ontmoeting met de warme binnenkant, met het op de een of andere manier een bijdrage leveren aan een meer bezielde samenleving." Tot zover Tillemans.

Hier schuilt ook een principieel verschil tussen de visies van Pierre Teilhard de Chardin en zijn bewonderaar Jean Charon met zijn eonenhypothese. Teilhard ging ervan uit, dat de materie tot in de atomen toe geestelijke eigenschappen bezit, die aanvankelijk sluimerend zijn (de previtale fase) en pas verderop in de evolutie tot

geest en bewustzijn leiden (de vitale fase). Van deze kleine atomaire 'geestdeeltjes' zouden er dan volgens Teilhard heel veel bij elkaar moeten komen om een volwaardige geest en het bewustzijn mogelijk te maken. In wezen is dat ook een 'opklimmende oorzakelijkheid'³. Charon protesteerde daartegen door te stellen, dat heel veel losse deeltjes bij elkaar vanuit zichzelf nooit kunnen leiden tot een beter georganiseerd en groter bewustzijn, omdat ook hier de tweede wet van de thermodynamica regeert: de wet van de entropie.⁴ Een hoop zand wordt nooit vanuit zichzelf een huis. Eén enkele eon daarentegen heeft volgens Charon in principe alles in zich (de eigenschappen geheugen, contemplatie, communicatie en daadkracht) om een volwaardige geest te zijn, die (in samenwerking met het instrumentarium hersenen en zenuwstelsel) een bewustzijn en zelfs een zelfbewustzijn aandrijft. Een eon kan daarom 'vanaf de oerknal' zelfstandig evolueren tot een Zelf-eon, dat de kern van een (plantaardig, dierlijk, menselijk of hoger) bewustzijn vormt. Dat is dus 'afdalende oorzakelijkheid', zoals hierboven is omschreven.

Nu zegt de hersenfilosoof (wat een woord!) Paul Churchland, dat elk wezen met een zenuwstelsel bewustzijn heeft. Charon gaat nog een stuk verder en stelt, dat elke eon (de keerzijde van een elektron) in principe een 'wil om tot bewustzijn te komen' in zich draagt. Het instrumentarium om dat bewustzijn te bereiken is de elektromagnetische kracht, die de atomen ruimtelijkheid geeft (elektronen draaiend rondom de atoomkern), die atomen verenigt tot grotere structuren (moleculen, cellen, organen, hersenen, etc.), en die de 'draadloze' communicatie van de evolutie-ervaring verzorgt (elke foton transporteert in principe informatie). Dat is de aandrijvende kracht van deze evolutie en in elk tussenstadium is er dus een graad van bewustzijn in elk schepsel, dat op weg naar bewustzijn is ontstaan. De bewering van Churchland is in dit kader goed te plaatsen. Alle schepsels met zenuwen hebben dus een vorm van bewustzijn. Maar ook levende schepsels zonder zenuwen, zoals planten en andere schepsels zijn, voorzover het deze 'wil om tot bewustzijn te komen' betreft, met elkaar verwant en verweven. Kortom, praten met uw kamerplanten of met de bomen in het bos, is helemaal niet zo gek als het vaak wordt voorgesteld.

³ Volgens mij is dit een staaltje van onzuiver redeneren. Er is bij Plasterk sprake van analytisch denken alleen: hij kijkt vanuit het nu terug in de tijd en verklaart alles vanuit de delen. Teilhard heeft die analyse ook gemaakt, maar doorbreekt de eenzijdigheid van denken door er een synthese aan toe te voegen. D.w.z. hij bouwt op vanuit het nulpunt (*big bang*) door te stellen, dat de delen meewerken aan de opbouw van het geheel uit kracht van de psychische 'binnenkant', die dus geen oorzaak is, maar eerder *facilitator*. De vrije wil is daarmee 'gered'. (*Henk Hogeboom v.B. - red.*)

⁴ Uit Charon's boek *The Unknown Spirit*, blz 72 het volgende citaat: *For a long time I supported Teilhard's model of evolution, based on the law of complexity consciousness. But today, as a result of my research into the structure of Spirit inside matter, I hold a very different point of view. I would like to say more about this. First of all, because there is something a bit illogical about Teilhard's concept that something less "conscious" would be able to create something more "conscious" (though in fact Teilhard saw evolution being drawn forward by the future). One would rather think the reverse would happen.*

In het boek *En de zee spleet in tweeën* beschrijft Marcel Hulspas hoe de God Jahweh de vorming van de grootstaat Israel bestuurt als een lokale krijgsheer, wie niets (on)menselijks vreemd is. De voornaamste hobby van Jahweh was kennelijk 'landjepik', waarbij tienduizenden, vrouwen en kinderen inclusief, op gruwelijke wijze over de kling gingen. Je wordt gewoon onpasselijk van alle wreedheden, die daarbij zijn begaan en de bekrompenheid, waarop dat gebaseerd was. De zelfmoordbommen van nu berusten op een rijke traditie; een mensenleven was toen ook al minder waard dan een slok water. Als dat de oorsprong is van ons godsbeeld, en dat is het, dan hebben we, ondanks latere verfijningen, nog een lange weg te gaan.

Vanuit de huidige kennis van de natuur kunnen we dat heel anders benaderen. De geluidloze 'oerknal', nu ca. 13,7 miljard jaren geleden, kunnen we interpreteren als een explosie van geestelijke activiteit, die zich materialiseerde in alles wat vorm heeft, leeft, groeit en uiteindelijk ook denkt, met de elektromagnetische kracht als belangrijkste scheppingsinstrument. Hier rijst een totaal ander godsbeeld op, dat onnoemelijk veel breder, dieper en groter is dan wat er in de christelijke of mohammedaanse theologie vanuit de oude geschriften naar voren is gebracht. Deze openbaringstheologie is niet veel meer dan bekrompen menselijke RF (*Religion Fiction*), een fantastische mix van mythen, pure verzinsels en geschiedenisfeiten, en dat ook nog eens in de tijd zodanig door elkaar gehutseld, dat profetieën altijd uitkomen. Het boek van Hulspas is wat dat betreft zeer onthullend. Het is beter om onder deze RF maar een streep te zetten en helemaal terug te gaan naar af: "Daar zij licht". Al het menselijke geschrijf over god verbleekt daarbij (en dat geldt ook voor dit geschrift). Wittgenstein zei het al: "Waarover men niet kan spreken, moet met zwijgen".

Pro-GAMMAatjes

- **Expositie "Trialoog"** in het Glazen Huis, in het Amstelpark te Amsterdam, van **8 t/m 25 maart 2007** door de kunstenaars, Herman van de Poll, Fons Heijnsbroek en Albert de Wilde. Zij thematiseren het begrip ruimte op verschillende wijze in hun tekeningen en schilderijen en reageren op elkaars werk in beelden en met teksten: trialogen en dialogen! Onder de teksten die hen inspireerden bevindt zich een door hen bij ons opgevraagde vertaling van Teilhard de Chardin 'Hymne aan de Materie' (zie *GAMMA*, jrg. 7 nr. 3 - juni 2000, p. 3/4).
Info: >www.exto.nl/gallery/page/id/389418.html<

Nieuw wereldbeeld, nieuwe religie

Jim van der Heijden

Auteurs die mij ervan willen overtuigen dat God in hun achterzak zit bezorgen me steevast kromme tenen. En dan ben ik niet eens gelovig. Nog meer gênant is het als ze elkaar met hun achterzakken om de oren slaan omdat ze menen dat de eigen achterzak het meest geheiligd is. Van zo'n *eigen achterzak eerst*-discussie tussen Bonting en Smedes mochten we in de laatste GAMMA's 'genieten'. Normaal zou dat mijn tenen bijkans doen verkrampen. Zo niet het septemnummer waarin, dankzij de gekozen volgorde, de hooggeleerde betogen door Teule werden teruggebracht tot gekibbel binnen een cargocultus. Mogelijk niet bedoeld, maar daarom wèl raak en resulterend in een verademende activering van mijn lachspieren.

Voor wie niet weet wat de *cargocultus* is: er zijn eilanden in de Stille Oceaan waar de bewoners menen dat de goederen (*cargo*) die vliegtuigen brengen, door hun voorouders zijn gemaakt en voor hen zijn bestemd. De blanken eigenen zich dat toe door met hun magie de vliegtuigen te lokken, zodat de cargo hun in plaats van de eilanders welvaart en macht brengt. Om daar wat aan te doen maken die de vliegtuigen op aanwijzingen van hun priesters na uit hout en stro en voeren de magische ritens uit waarmee ze sinds mensenheugenis de geesten van hun voorouders gunstig proberen te stemmen. Dat moet zorgen voor het neerdalen van de vliegtuigen met cargo bij hun dorpen, het verdwijnen van de blanken en het terugkeren van de voorouders. Volgens de priesters zal deze messiaanse verwachting echter niet uitkomen zolang de ritens niet correct worden uitgevoerd.

Westers arrogant kunnen we dit afdoen als primitief bijgeloof, maar dan gaan we er wel erg makkelijk aan voorbij dat de door de eilandbewoners aan vliegtuigen en hun lading gegeven uitleg op één lijn kan worden gesteld met bijvoorbeeld die voor de laserbeveiliging (...het heen en weer flitsende, vlammeende zwaard... Gen. 3.24) om terugkeer naar de tuin te voorkomen of de mannemachine waarmee Mozes zijn stam voedde. Waarmee we bij de achterzakgod terecht zijn gekomen. Die is net zo gespeend van kennis als de eilandbewoners en begaat nogal wat missers. Een paar voorbeelden. Hij maakt Adam en Lilith en wordt verrast door haar afschuw voor Adam en de aan haar toebedachte rol. Ze neemt de benen en is met geen belofte of dreiging tot terugkeer te bewegen. Om zijn falen naar Adam goed te maken en niet weer onverenigbare karakters te creëren pakt hij het vervolgens anders aan. Adam wordt onder zeil gebracht en gekloond. Dit lijkt een succes, Adam en zijn vrouwelijke kloon Eva kunnen prima met elkaar overweg. Wat niet wegneemt dat als er zoiets als een zondeval bestaat de achterzakgod die hier veroorzaakt. Het is een voorbeeld van door onkunde nemen van een onacceptabel groot risico. Het nageslacht van Adam en zijn genetisch volledig identieke dochter zal defecten vertonen zoals door de onbeheerste woedeaanvallen van hun zoon Kaïn wordt aangetoond. En zo is er nogal wat dat de achterzakgod niet overziet of liever gezeigd degenen die hem in elkaar knutselden niet konden overzien.

Ooit wist men niet beter, maar bij de huidige kennis is het kwalijk om volgens het oude recept tegengestelde bestanddelen als transcendentie, immanentie, haat, liefde, barmhartigheid, wreedheid, almacht, onmacht, alwetendheid, onwetendheid, etc. tot een geheel te kneden en daarvan staalhard te beweren dat het volmaakt is en boven ons uitstijgt. De onzin hiervan wordt zichtbaar als het lijden in de wereld tegenover de ingrediënten alwetendheid, almacht en barmhartigheid wordt gezet. Indien de achterzakgod weet van het leed en er wat aan kan doen maar het zich niet aantrekt dan is hij onbarmhartig, als hij ervan weet en het zich aantrekt maar er niets aan kan doen dan is hij niet almachtig en als hij er wat aan kan doen en het zich ook aantrekt maar er niet van op de hoogte is dan is hij niet alwetend. De achterzakken zitten vol lucht, wat men tracht te camoufleren met het kwaad, de vrije keuze en de noodzaak tot eren. Zo komt lijden voort uit het maken van verkeerde keuzes en onvoldoende eren, eigen schuld dikke bult. Die truc is van alle tijden, zie de eilandpriesters. En het negeert dat het wel een ijdele en cynische creatie is die op deze wijze vereerd en vermaakt wil worden.

Dit soort religie doet geen recht aan de oprechte spirituele behoefte die de mens heeft en altijd zal hebben, hoeveel inzicht de wetenschap hem ook zal geven. Het benadrukt ook dat om een zinnige dialoog tussen religie en wetenschap te kunnen voeren vooraf dient te worden gedefinieerd wat onder die termen zal worden verstaan. En dat is nu exact wat ik in al de *GAMMA*'s die op mijn deurmat kwamen heb gemist. Daarin is religie beperkt gebleven tot de enge persoonlijke uitleg die enkele telkens terugkerende auteurs aan de christelijke leer geven en heeft alles wat op een zeker academisch gehalte kan bogen het predikaat wetenschap gekregen. Wat er dan gepoogd wordt te convergeren en hoe dat succesvol zou kunnen zijn ontgaat me.

Onze taal kent een onzorgvuldig gebruik van de begrippen weten en wetenschap. We hebben het over weten en bedoelen bijvoorbeeld geloven, menen, denken dat en overtuigd zijn van, en achter wat we als wetenschap betitelen blijkt nogal eens niet meer dan een mening schuil te gaan. Indien we niet strikt hanteren dat weten en wetenschap verbonden behoren te zijn met meetbaarheid en reproduceerbaarheid, en dat is helaas het geval, dan moet nog nadrukkelijker de vraag worden gesteld met welk vakgebied het gesprek wordt gevoerd. In het Angelsaksische domein werkt het verhelderend dat met *arts* de alfa- en gammadisciplines en met *sciences* de bètadisciplines worden aangeduid. Hier zou de term 'meningschap' op zijn plaats zijn om het subjectieve karakter aan te geven van die vakgebieden die niet langs de weg van reproduceerbaar meten (kunnen) werken. Overigens zonder daarbij iets af te willen doen van hun niveau. Verder is het goed om te bedenken dat de waarde van uitspraken die zowel mening- als wetenschappers doen over dat wat buiten hun vakgebied ligt, zoals we bij de ID-discussie zien, niet groter is dan die van elke andere leek op het gebied waarin de betrokkene een uitje maakt.

Nog meer dan de wetenschap zit de meningschap gevangen in het materialistische paradigma. David Bohm constateerde tientallen jaren geleden dat juist in de disciplines waar het leven en de geest worden bestudeerd het geloof in de verdeelde atomistische benadering van de werkelijkheid het sterkst is. Dat dit nog altijd opgaat is alleen enigszins te begrijpen voor de geneeskunde en de neuro-wetenschappen waar het succes het mechanistisch-materialistische mensbeeld bevestigt. Hij stelde ook dat, doordat men zich niet of nauwelijks bewust is van het revolutionaire karakter van de ontwikkelingen in de fysica, men in andere disciplines bij de interpretatie van de werkelijkheid nog sterker overtuigd is van de juistheid van het traditionele atomistische idee dan in de fysica zelf. En ook dat is een onveranderd gegeven.

Terwijl onderzoekers van de geest onverdroten doorgaan die in de materie te zoeken stuiten onderzoekers van de materie op de geest. Jean Charon merkte niet voor niets op dat de geest zonder kloppen het laboratorium is binnengedrongen. David Bohm's diepere orde van onverdeelde heelheid, James Jeans' beweging van kennis naar een niet-mechanische realiteit, Albert Einsteins hardnekkige illusie als grond voor de werkelijkheid, Fred Alan Wolfs niet tot zuiver fysische en mechanische energie te reduceren ziel en bewustzijn, Peter Russells tijdloze en niet plaatsgebonden bewustzijn en Amit Goswami's door bewustzijn verwerklijkte materie. Het zijn slechts enkele ingrediënten voor een nieuw wereldbeeld waarvan de contouren zichtbaar worden. Daarin vormt bewustzijn een wezenlijk deel van de werkelijkheid en zijn wetenschap en geest niet langer met elkaar in conflict. De hier genoemde wetenschappers zijn slechts enkele, maar zeker niet de minste, uit een toenemende stroom van voornamelijk fysici die zich niet beperken tot het doorgronden van het 'hoe', maar evenzeer geïntrigeerd zijn door het 'waarom'. Daarmee hebben ze een onafwendbare paradigmaverschuiving in gang gezet en zich tevens ontpopt als de filosofen van deze tijd.

Dit gaat allemaal voorbij aan de eilandpriesters en hun collega's uit de grote godsdiensten die hardnekkig weigeren los te komen van hun achterhaalde opvattingen en dogma's. De uitdaging die ze niet zien is die van het opnieuw uitvinden van religie om die niet definitief als onbruikbaar terecht te laten komen in de marge van een samenleving die haar eigen weg zoekt. Het gaat om het tot stand brengen van een eigen paradigmaverschuiving die ertoe leidt dat een 'nieuwe' religie ontstaat die tegemoet komt aan de spirituele behoeften van de moderne mens en aansluiting vindt bij de 'nieuwe' wetenschap. Daar zou de dialoog in *GAMMA* tussen moeten gaan, de 'nieuwe' wetenschap en de 'nieuwe' religie. Eenvoudig omdat de andere opties tot niets kunnen leiden. Arthur Schopenhauer heeft een richting geduid met zijn voorspelling dat de *Upanishaden* eens het geloof van alle volken zullen worden omdat zij 'de lonendste en meest verheffende lectuur zijn die ter wereld mogelijk is'. Het is opmerkelijk hoe de 'nieuwe' wetenschap zich hiermee verstaat, wat veel van haar vertegenwoordigers naar het oosten doet blikken. Eens werd daar voorvoeld wat thans in het westen wordt onderbouwd.

De houdbaarheid van theïstische evolutie

Bart Klink

Theïstische evolutie (TE) is de theologische opvatting dat God scheidt door middel van evolutie (1). Het is dan ook de vraag of dit scheppingsgeloof onder creationisme valt. In dit artikel zal het er niet onder gerekend worden omdat het in ieder geval niet gekant is tegen de evolutiebiologie, zoals de traditionele vormen van creationisme (die een bepaalde scheppingsmythe als historisch accuraat beschouwen) of de moderne variant *intelligent design*. TE leidt tevens, als het goed is, niet tot problemen met bevindingen uit de moderne kosmologie en geologie.

Of de vermeende non-conflictueuze positie werkelijk niet in conflict komt met zowel de wetenschappelijke methodologie als bevindingen, zal later nog aan de orde komen. Wat niettemin overduidelijk is, is dat de grove aanvechting van de huidige wetenschappelijke consensus in de biologie, astronomie, geologie en wetenschapsfilosofie, die zo kenmerkend is voor het creationisme, bij TE afwezig is. Dit is een groot voordeel van deze combinatie van religie en wetenschap. Dit geldt zeker in de VS, waar sprake is van een reeds langdurige aanval op de wetenschappelijke consensus. Dit offensief heeft heden ten dage zijn climax bereikt in de strijd over *intelligent design*, een verkapte vorm van creationisme. Voor de wetenschappelijke ontwikkeling is TE dus geen bedreiging. Het is misschien zelfs positief te noemen omdat het dit langdurige conflict tussen religie en wetenschap vermijdt. Hoe meer mensen in het kamp van TE komen, hoe minder de wetenschap te vrezen heeft.

De opvatting van TE wordt in meer of mindere mate in de meeste protestante denominaties gehuldigd, alsmede door de hedendaagse Rooms-katholieke kerk. De houding van Rome is echter niet altijd geweest wat het vandaag de dag is. *The Catholic Encyclopedia* (2) uit 1913 meent dat er geen overtuigend bewijs is voor gemeenschappelijke afstamming en beroept zich op goddelijke interventie voor de schepping van de eerste organismen en de mens (3). Paus Pius XII schrijft in zijn encycliek *Humani Generis* (1950) met erg veel scepticisme over evolutie (§ 36) en vermeldt expliciet dat de mensheid zijn oorsprong heeft in een individu (monogenisme, § 37), dus niet in een populatie. In dezelfde paragraaf wijst hij op de historische realiteit van de erfzonde, hetgeen tevens terug te vinden is in alinea 390 van de *Catechism of the Catholic Church*. Paus Johannes Paulus schreef in 1996 in zijn brief aan de pauselijke academie van wetenschappen (4) dat evolutie "meer is dan een hypothese", maar dat de menselijke geest niet via evolutionaire wegen ontstaan is. De huidige paus onderschreef in 2004, toen hij nog kardinaal was, een document waarin de huidige wetenschappelijke consensus over de oorsprong van de mens uiteengezet wordt (*Communion and Stewardship: Human Persons Created in the Image of God*). Opmerkelijk genoeg wordt hier ook gesproken over een "mensachtige populatie" (§ 63), een opvatting die Paus Pius XII expliciet

verworpen heeft. De leer van de Rooms-katholieke kerk is dus zeker niet eenduidig en tevens niet vrij van conflicten met de wetenschap, zoals later verder zal blijken.

TE is tevens een opvatting die door veel niet-religieuzen wordt gepropageerd om religie en wetenschap te verzoenen. Voorbeelden hiervan zijn eminente geleerden als wijlen evolutiebioloog Stephen J. Gould en wetenschapsfilosoof Michael Ruse (5). Blijkbaar zien christenen die in TE geloven (en hun niet-religieuze gedachtegenoten) geen probleem tussen de scheppingsmythe(n) uit het bijbelboek Genesis en evolutie. Dit is een theologische kwestie die niet zonder problemen is. Conservatieve christenen hebben hier veelvuldig op gewezen, en ook ik zal dat verderop doen. Ook roept het filosofische problemen op (6).

Deze twee soorten problemen, theologische en filosofische, zullen het hoofdonderwerp van dit artikel vormen. Een opvatting die geen wetenschappelijk probleem oplevert, hoeft immers nog niet waar te zijn. Er zal daarom worden gekeken naar de theologische en filosofische houdbaarheid van TE. Eerst zal worden gekeken naar de vraag of TE inderdaad niet in conflict komt met wetenschappelijke methodologie en bevindingen, zoals zij pretendeert. Ik zal hier de these verdedigen dat evolutie en scheppingsgeloof, in het bijzonder de variant die gebaseerd is op *Genesis*, niet verenigbaar zijn. Op filosofische en theologische gronden, niet wetenschappelijke, zal ik betogen dat TE niet houdbaar is.

Het moge duidelijk zijn dat hier niet het creationisme dat gelooft in een jonge aarde (slechts een paar duizend jaar oud) en 'zondvloedgeologie' (de geologische kolom is het resultaat van de zondvloed) verdedigd worden. Dit is wetenschap-pelijk gezien volstrekt onhoudbaar. Dat wil echter niet zeggen dat deze creationisten ook op theologisch gebied fout zitten. Een aantal van de hieronder uiteengezette argumenten hebben bovengenoemde creationisten reeds lange tijd gebruikt in discussies met hun liberale geloofsgenoten.

Geen wetenschappelijke conflicten?

Wat altijd een gevoelig punt blijft is het ontstaan van de mens. Voor de conservatievere gelovigen is een link van de mens met de dierenwereld ondenkbaar. Ook sommige aanhangers van TE proberen voor de mens toch nog een speciale plaats te reserveren, gescheiden van de dieren. Hiermee begaan ze echter een stap die wetenschappelijk niet te rechtvaardigen is. Ook de mens heeft namelijk vele evolutionaire voorgangers gehad (7), net als de rest van de levende wezens. Er is geen gapend gat tussen de mens en de rest van het dierenrijk⁵; die indruk wordt alleen gewekt doordat alle voorgangers van de mens nu niet meer leven. Hoe meer fossiele voorgangers opgegraven worden, des te meer wetenschappers beseffen dat

⁵ Hetgeen hier beweerd wordt is precies datgene wat de evolutieleer van Teilhard de Chardin stelt, namelijk dat er geen gat is tussen de diverse stadia van evolutie. De evolutie is een doorlopende lijn ten aanzien van alle wezenlijke kenmerken, nl. complexificatie en daarmee gepaard gaande groei in 'bewustzijn' (*le dedans*). [red.]

de mens niet fundamenteel, maar gradueel verschilt van de andere dieren (levend en uitgestorven). Een grens tussen de moderne mens en zijn evolutionaire voorgangers is vaag, arbitrair en wetenschappelijk niet houdbaar (hooguit om conventionele redenen). Misschien wel het meest kenmerkende aspect van de moderne mens, beschaving, is het resultaat van culturele ontwikkeling, niet biologische. Er zijn immers nog steeds volkeren die biologisch niet van ons verschillen, maar toch nog in het stenen tijdperk leven.

Deze scheiding tussen de mens en andere dieren gaat vaak gepaard met een overdreven en onterecht antropocentrisme. De mens wordt de maatstaf waaraan de onvolledigheid van andere dieren wordt afgemeten. Dieren worden verdierlijkt en mensen vermenselijkt om het vermeende gat maar zo groot mogelijk te doen lijken (een overdreven antropomorfisering is overigens evenmin terecht). Mensen zouden de enige wezens zijn met verstand, empathie, een (rijk) emotioneel leven, altruïsme, moraal, cultuur, identiteit, wil en taal. Toch zijn al deze kenmerken in meer of mindere mate ook bij andere dieren aanwezig, vooral bij de mensapen, zoals bijvoorbeeld de boeken van Frans de Waal duidelijk laten zien. Alleen taal vormt hierop nog een mogelijke uitzondering, maar het is nog steeds niet duidelijk of dat komt door een mentaal of een anatomisch onvermogen (strottenhoofd).

Een ander mogelijk conflict tussen TE en de evolutiebiologie wordt gevormd door evolutionaire verklaringen van religie. Over dit onderwerp zijn de afgelopen jaren verscheidene boeken verschenen (8). Een aangrenzend onderzoeksveld is de zoektocht naar de neurologische basis van religieuze ervaringen, een wetenschapstak die eveneens in volle bloei is. Om met beide onderzoeksvelden niet in conflict te komen, zal TE de mogelijkheid van wetenschappelijke verklaringen ook op dit gebied moeten accepteren, ook al zijn deze op dit moment misschien nog niet afdoende voor een algehele verklaring. In het verdere betoog ga ik ervan uit dat er ook daadwerkelijk geen conflict bestaat tussen wetenschappelijke bevindingen en methodologie enerzijds en TE anderzijds. Wanneer dit wel het geval is - hetgeen toch vaak voorkomt - , dient men TE op wetenschappelijke gronden te verwerpen. Wanneer wetenschappelijke problemen uitgebannen zijn, kunnen we ons volledig richten op de filosofische en theologische houdbaarheid van TE. Hier liggen mijns inziens de grootste problemen.

Filosofische problemen

Als men werkelijk elk conflict met de wetenschap wil vermijden, is men gedwongen om elk bovennatuurlijk ingrijpen in het scheppingsproces achterwege te laten. De vraag rijst hier dan ook waar het theïstische aspect van TE op slaat: waarom niet gewoon spreken over (naturalistische) evolutie? Deze denktrant leidt daarmee tot deïsme, de opvatting dat God het universum in werking heeft gezet, maar het daarna op zijn beloop heeft gelaten. Deze deïstische God staat ver af van de persoonlijke God van bijvoorbeeld het christendom, die de mens tot oogappel van Zijn schepping heeft gemaakt.

Een klassiek argument voor het bestaan van God, het teleologische, dat op de doelmatigheid in de natuur wijst die alleen afkomstig kan zijn van de Schepper, komt hiermee te vervallen. Evolutie werkt immers niet met doelen, zij is, naar de vermaarde analogie van Paley, een blinde horlogemaker (9). Sommigen proberen Gods scheppende hand nog te behouden door te menen dat de schijnbaar willekeurige mutaties door God gestuurd worden. Buiten het feit dat hier geen enkele evidentie voor is, snijdt het geen hout omdat een gerichte variatie de selectiemechanismen overbodig zou maken, hetgeen duidelijk niet het geval is. Daarnaast kan de vraag gesteld worden of God ook verantwoordelijk is voor de nadelige mutaties (en de daardoor mogelijk veroorzaakte aandoeningen). Kenneth Miller (10) bijvoorbeeld, die overigens het creationisme op uitstekende wijze bekritiseert, probeert God te laten interveniëren via de kwantummechanica. Dit ingrijpen van God is dan misschien (princiepueel) onwaarneembaar voor de wetenschap, maar er is geen reden om Gods ingrijpen de voorkeur te geven boven naturalistische waarschijnlijkheid. Tevens laat het de vraag naar het nut van selectie en de verantwoordelijkheid voor nadelige mutaties onbeantwoord.

Zelfs een deïstische god is een onnodige hypothese voor het ontstaan van het universum. Voor zover we nu na kunnen gaan, is de ontstaansgeschiedenis van het universum een naturalistisch proces geweest. Alleen het meest prille begin vormt nog een groot raadsel voor wetenschappers. De 'godhypothese' is ook hier echter overbodig omdat het geen enkele toegevoegde of verklarende waarde heeft. Wie stelt dat het universum een goddelijk begin moet hebben, blijft zitten met de vraag naar het begin van God. Wie stelt dat God geen begin nodig heeft, zal aannemelijk moeten maken waarom dat wel zou moeten gelden voor het universum, hetgeen nog niemand overtuigend is gelukt. Natuurlijk is het niet logisch uitgesloten dat God achter een naturalistisch proces als evolutie zit, maar evenmin is het logisch uitgesloten dat Poseidon achter plaattektoniek zit of Ra achter de kernfusie in de zon. Desondanks doen we geen beroep meer op deze goden als we spreken over aardbevingen of de zon. De zuinigheid aan hypothesen (het scheermes van Ockham) leidt ons daarom in dit geval tot atheïsme (eventuele andere argumenten voor het bestaan van god(en) worden hier buiten beschouwing gelaten).

Het volgende filosofische probleem is dat van de vermeende teleologie, de doelmatigheid in de natuur, met de mens als kroon op de schepping. Evolutie is namelijk een gigantisch langzaam, verspillend, meedogenloos en wreed proces, hetgeen, eufemistisch uitgedrukt, niet het meest elegante scheppingsproces is voor een doelgerichte, almachtige en liefdevolle Schepper. Als het uiteindelijke doel van de schepping de mens is, waarom heeft het ruim 3,5 miljard (3.500.000.000!) jaar geduurd sinds het ontstaan van leven voordat de mens ten tonele is verschenen? Deze vraag is nog verder uit te breiden met de leeftijd van het universum: waar zijn al die 13,7 miljard jaar voor nodig geweest?

Evolutie wordt in het Engels vaak een *tinker* genoemd, een prutser of knutselaar. Ze werkt niet op grond van doelmatigheid, maar door constant te kijken of nieuwe ideeën (mutanten) de strijd om het bestaan kunnen overleven (natuurlijke selectie). Doordat veruit het grootste deel van de mutanten niet bijdraagt aan het beoogde doel (de mens), omdat ze selectief neutraal of negatief zijn, is verspilling een noodzakelijk gevolg. Zo'n verspillend proces is lastig te rijmen met een doelgerichte, almachtige en alwetende God.⁶

Voorts is er geen duidelijke progressieve lijn te zien in de evolutie richting mens, de vermeende kroon op de schepping. Evolutie is voor te stellen als een boom met vele vertakkingen, niet een rechte lijn naar de mens. De mens is slechts één van de vele takken in deze boom die (nog) niet uitgestorven is. De ontwikkeling van het leven is tevens vele malen onderbroken door golven van uitsterven (extincties) die soms zulke proporties aannamen dat grote delen van het dieren- en plantenrijk uitstierven (massa-extincties). De grootste massa-extinctie (tot nu toe) is die aan het eind van het Perm (251 miljoen jaar geleden) geweest, waarbij zeer grote delen van het leven omkwamen (11). Onder andere hierdoor hebben vele diersoorten geleefd ver voordat de mens op de aarde verscheen. Wat is het nut geweest van deze dieren, als het einddoel de mens en de natuur om hem heen is? Waartoe hebben de dinosauriërs geleefd, en de trilobieten? Deze hebben niet eens bijgedragen aan de evolutionaire tak naar de mens. Waarom schept God (indirect) complete ecosystemen om ze vervolgens weer te vernietigen? Ook hier is weer sprake van grote verspilling.

Daarnaast kan hierbij de vraag gesteld worden wat er was gebeurd als een asteroïde de aarde 65 miljoen jaar geleden niet had geraakt. Waarschijnlijk hadden dan de dinosauriërs de aarde nog steeds gedomineerd en was de primatentak, die uiteindelijk de mens zou produceren, nooit tot bloei gekomen. Hoe is deze contingentie te rijmen met de vermeende voorzienigheid van de Schepper?

Nog lastiger wordt het met het vele lijden dat evolutie met zich meebrengt. Evolutie selecteert voor de best aangepaste, en dat is in veruit de meeste gevallen niet de aardigste. Hierdoor hebben de meest gruwelijke schepselen zich weten te ontwikkelen, die voor veel leed bij hun prooi of gastheer zorgen. Een voorbeeld daarvan is de schroefwormvlieg (*cochliomyia hominivorax*), die zijn eitjes legt in wonden of ogen van zoogdieren (inclusief mensen). Wanneer de eitjes uitkomen, vreten de larven het omliggende weefsel aan, waardoor de wond groter wordt. Dit trekt nog meer soortgenoten aan, waardoor steeds meer weefsel wordt aangetast.

⁶ Maar wel met een liefdevolle God. Immers, die laat zijn schepselen de vrijheid te kiezen voor zichzelf, de eigen richting, of de richting van samenwerking, het geheel. Het bestaan van altruïsme wordt door de geneticus Francis Collins in zijn boek *The Language of God* in dit perspectief gezien. De procesfilosofie van Alfred North Whitehead, die in *GAMMA* meer dan eens in artikelen van o.a. Ben Crul werd uiteengezet, heeft zich mede in de daaraan gekoppelde procestheologie gedistantieerd van een ongenueanceerde opvatting over de almacht en alwetendheid van God (*red.*).

Deze gruwelijke manier van parasitisme kan uiteindelijk tot een zeer pijnlijke dood lijden. Het hiv-virus, dat aids veroorzaakt, is tevens een groot evolutionair succes, maar zorgt voor onnoemelijk veel menselijk leed. Ook deze organismen zijn het resultaat van evolutie. Leed is niet een vervelende bijkomstigheid van evolutie, het is, net als verspilling, inherent aan het proces. Het is niet moeilijk in te zien dat dit in schrill contrast staat met een liefdevolle Schepper. Hoe valt dit te rijmen? Gelovigen werpen dan vaak de ultieme *ad-hoc*-verklaring tegen: "Gods wegen zijn ondoorgrondelijk". Er is echter een veel simpelere en elegantere verklaring: er zijn geen "Gods wegen", er is slechts de onverschillige, meedogenloze en naturalistische kracht van evolutie door natuurlijke selectie.

Concluderend kan gesteld worden dat evolutie niet het proces is waarvan men zou verwachten dat een doelgerichte, almachtige en liefdevolle God het zou gebruiken. Het is een langdurig, verspillend en wreed proces. Hierdoor is een naturalistische verklaring voor de herkomst van de levende natuur logischer dan een goddelijke, ofschoon de laatste uiteraard niet logisch uitgesloten is.

Het laatste probleem is dat een radicale boedelscheiding noodzakelijk is om religie en wetenschap naast elkaar te kunnen laten gedijen, zoals vereist is voor theïstische evolutie. De eerder aangehaalde eminente evolutiebioloog S. J. Gould heeft dit idee verdedigd onder de naam *non-overlapping magisteria* (NOMA) (12): wetenschap en religie zijn twee verschillende, elkaar niet overlappende leergezagsgebieden. De wetenschap bestrijkt het empirisch waarneembare (feiten en theorieën), religie de zinvragen en morele kwesties (13).

Om een dergelijke radicale scheiding vol te houden is een schizofrene geest nodig. Zowel historisch (14) als in het dagelijks leven zien we dat wetenschappelijke ontwikkelingen en religie elkaar beïnvloeden. Op persoonlijk vlak is een dergelijke wederzijdse beïnvloeding eveneens aanwezig. Wetenschappelijke ontwikkelingen hebben bijvoorbeeld zeker invloed op kwesties die voorheen volledig in het domein van religie lagen (abortus, euthanasie en seksuele oriëntatie, plaats van de mens in de kosmos, om er slechts een paar te noemen). De grens tussen de *magisteria* wordt tevens met voeten getreden door religie. Zij heeft in het verleden vele wetenschappelijk toetsbare beweringen gedaan en doet dat in mindere mate nog steeds, zoals in het geval van de zondeval (daarover later meer). In veruit de meeste gevallen hebben religieuze opvattingen dan ook moeten wijken voor voortschrijdend wetenschappelijk inzicht.

Om dergelijke conflicten te voorkomen, verwacht Gould van gelovigen dat ze niet mogen beweren dat God ingrijpt in de natuurlijke orde door middel van wonderen: "*Thou shalt not mix the magisteria by claiming that God directly ordains important events in the history of nature by special interference knowable only through revelation and not accessible to science*" (15). Gould heeft blijkbaar niet door dat dit juist een wezenlijk aspect is van religie: wat zou bijvoorbeeld het christendom

zijn als Jezus niet op miraculeuze wijze is opgestaan uit de dood? Gould meent dat de Rooms-katholieke kerk NOMA omhelst, maar vergeet daarbij hoe vaak de kerk zich beroept op wonderen. Aan de grove schending van NOMA, door de zondeval letterlijk te nemen, wijdt Gould slechts een voetnoot. Er is geen sprake van twee gescheiden magisteria, NOMA is een politiek correcte schijnoplossing.

Theologische problemen

De grootste problemen met TE zijn misschien nog wel de theologische, zowel doctrinair als exegetisch. Deze zullen hieronder uiteengezet worden:

De zondeval

Eén van de centrale christelijke doctrines is die van de zondeval, die wordt beschreven in *Genesis* 3. God had Adam en Eva, de eerste twee mensen, verboden om van de 'boom van de kennis van goed en kwaad' te eten. Door verleiding van de slang deden ze dit toch en beseften ze dat ze naakt waren. Toen ontstak de toorn van God: de slang moest in het vervolg op zijn buik kruipen, er ontstaat vijandschap tussen man en vrouw, de zwangerschap zal een zware last zijn, de man zal over de vrouw heersen, landbouw zal zwaar worden en de mens is niet meer onsterfelijk. Blijkbaar was dit alles voor de zondeval niet het geval. Het moge duidelijk zijn dat deze mythe niet te rijmen is met hedendaagse wetenschappelijke kennis. Volgens de christenen is door de zondeval de zonde in de wereld gekomen. Om de zondige mens weer te verzoenen met God, is Jezus gestorven aan het kruis. Wat maakt de aanhanger van TE hiervan? Er zijn immers nooit twee eerste mensen geweest, noch een paradijs met een 'boom van de kennis van goed en kwaad'. Ook is de mens nooit onsterfelijk geweest. Daarnaast is de schepping niet 'gebroken' op een bepaald moment in de tijd, er is nooit een moment geweest dat alles pais en vree was. De hele zondeval kan dus nooit plaats hebben gevonden. Kan een symbolische uitleg dan misschien redding bieden? Het is allerminst duidelijk hoe die eruit moet zien als alle aspecten van de zondeval puur mythisch blijken te zijn. Daarnaast vatte Paulus, volgens vele historici de grondlegger van het christendom, de zondeval heel duidelijk niet symbolisch op:

Door één mens is de zonde in de wereld gekomen en door de zonde de dood, en zo is de dood voor ieder mens gekomen, want iedere mens heeft gezondigd. (Rom. 5:12) (16)

Zoals de dood er is gekomen door een mens, zo is ook de opstanding uit de dood er gekomen door een mens. Zoals wij door Adam allen sterven, zullen wij door Christus allen levend worden gemaakt. (1Kor.15:21-22)

Het is duidelijk dat Paulus hier geen symbolische interpretatie geeft aan de zondeval. Er staat letterlijk dat de zonde in de wereld is gekomen door één mens (*Gen.* 3:6), niet de mensheid of een mensachtige, zoals een symbolische uitleg vereist. Tevens maakt hij duidelijk dat door de zondeval de dood in de wereld is gekomen,

en in het bijzonder de sterfelijkheid van de mens. Hij koppelt de zondeval ook aan de christelijke doctrine van de verzoening door Christus. Een symbolische uitleg laat dus niet alleen niets heel van de zondeval uit Genesis 3, maar is ook in strijd met de uitleg en betekenis die Paulus eraan geeft.

Opmerkelijk genoeg vermeldt Miller (17) niets over dit zondevalprobleem. Ruse (18) erkent het probleem echter wel en probeert met een oplossing te komen. Als voorwaarde stelt hij dat het Adam-en-Evaverhaal metaforisch gezien moet worden, wat op zichzelf al niet zonder problemen is. Hij vervolgt door te stellen dat het evolutionaire mensbeeld, van een zelfzuchtige maar ook altruïstische mens, in wezen overeenkomt met het christelijke mensbeeld, van een zondige maar ook morele mens. Ruse heeft hierbij blijkbaar niet door wat de clou is van de zondeval: de mens was goed (is goed geschapen), maar is door een keuze zondig geworden. Dit is niet te rijmen met het evolutionaire mensbeeld, waarbij zelfzuchtigheid en altruïsme biologische eigenschappen zijn die er door de evolutie in zijn geslepen. De mens is dus nooit 'goed' geweest en zijn zelfzuchtigheid (zondigheid) is al helemaal niet het gevolg van een keuze op een bepaald moment in de tijd. De lamarckiaanse opvatting (overerving van verworven eigenschappen) die het christelijke mensbeeld nodig heeft, is *sowieso* onverenigbaar met de moderne, darwinistische evolutiebiologie die de evolutietheorie van Lamarck uitgesloten heeft.

Adam was geen metafoor

Een ander argument tegen een symbolische interpretatie van de scheppingsmythe is dat Adam in de rest van de Bijbel beschouwd wordt als een historisch persoon, niet als een metafoor voor de mensheid. Dit blijkt onder andere uit de genealogieën die teruggaan op Adam. In Genesis 4-5 worden zijn nakomelingen met leeftijd vermeld. Ook in het eerste hoofdstuk van 1 Kronieken wordt over Adam en zijn nakomelingen gesproken als personen die echt geleefd hebben. Zelfs Jezus wordt in de geslachtslijst van het evangelie volgens Lucas als afstammeling van Adam beschouwd:

Jezus begon zijn verkondiging toen hij ongeveer dertig jaar was. Hij was, zoals algemeen werd aangenomen, de zoon van Jozef, die de zoon was van Eli, [...] zoon van Enos, de zoon van Set, de zoon van Adam, de zoon van God. (Luc. 3:23-38)

Ook Jezus spreekt volgens het evangelie naar Mattheus over Adam en Eva als historische personen:

Hij zei: 'Hebt u niet gelezen dat de schepper de mens bij het begin mannelijk en vrouwelijk heeft gemaakt?' (Mat. 19:4)

Hierboven hebben we al gezien dat ook Paulus spreekt over Adam als een historisch persoon. Dit komt het beste naar voren in *Romeinen* 5:12-19 en 1

Korintiërs 15:21-22, waar hij Adam in verband brengt met de zondeval en *eo ipso* ook met het verlossingswerk van Jezus. Naast deze twee plaatsen spreekt Paulus ook over Adam in Hand. 17: 26, 1 Kor 15:45 en 1 Tim. 2:13-14 (19).

De scheppingsdagen zijn letterlijke dagen

Vele theologen hebben sinds het (relatief) moderne inzicht van een oud heeal geprobeerd de scheppingsmythe uit Genesis te redden door de scheppingsdagen niet op te vatten als letterlijke, 24-uursdagen, maar als lange perioden, eonen. Ook de aanhanger van TE is gedwongen deze of een andere figuurlijke uitleg te geven, wil hij niet in conflict komen met de astronomie, geologie en biologie. Er zijn echter argumenten te geven waarom dit exegetisch niet te rechtvaardigen is. Ten eerste is er de betekenis van het Hebreeuwse woord *jom* (getranslitereerd). Dit wordt vertaald met dag, een woord dat meerdere betekenissen heeft, wat ook geldt voor het Hebreeuwse equivalent. Omdat het naast een 24-uursperiode ook een periode van onbepaalde tijd kan betekenen (20), zijn sommigen ervan overtuigd dat de schrijver van Genesis 1 geen 24 uur, maar een lange periode (i.e. miljoenen of miljarden jaren) bedoeld moet hebben. De betekenis wordt echter (grotendeels) bepaald/beperkt door de context. In het geval van de dagen uit Genesis 1 blijkt dat de schrijver 24-uursdagen voor ogen had uit het feit dat hij er een ordinaal adjectief aan geeft (eerste dag, tweede dag enz.). Wanneer *jom* als lange periode bedoeld wordt, is dit nooit het geval.

Verder heb ik de opvatting dat *jom* in Genesis 1 gezien moet worden als een lange periode in geen enkel bijbelcommentaar terug kunnen vinden. Sommige commentaren wijzen het zelfs expliciet af. Gordon Wenham schrijft hierover: "*There can be little doubt that here "day" has its basic sense of a 24-hour period*" (21). Een andere commentator schrijft: "*The interpretation of [jom] as aeon, a favourite resource of harmonists of science and revelation, is opposed to the plain sense of the passage, and has no warrant in [Hebrew] usages*" (22). Nog een andere commentator schrijft: "*Attempts to make [the day] still more flexible, to mean different aeons or stages in the known evolution of the world, and thus reconcile Genesis 1 with modern scientific theory, are misguided*" (23).

Voorts wordt elke scheppingsdag afgesloten met de woorden "Het werd avond en het werd morgen. De [x-e] dag.". Het feit dat hier gesproken wordt over avond en morgen, laat zien dat de schrijver doelt op een normale dag, zoals iedereen die kent. Sommigen hebben opgemerkt dat het geen normale dag kan zijn omdat de zon, die voor de dag-nachtcyclus zorgt, pas later geschapen is (derde dag). Dit gaat echter niet op omdat de schrijver en zijn volk de zon en maan als heersers van dag en nacht zagen, maar het licht en donker bestaan daar onafhankelijk van (24).

Elders in de thora wordt de scheppingsweek gekoppeld aan de 7 x 24 uursweek:

"Houd de sabbat in ere, het is een heilige dag. Zes dagen lang kunt u werken en al uw arbeid verrichten, maar de zevende dag is een rustdag, die gewijd is aan de HEER, uw God; dan mag u niet werken. [...] Want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, en de zee met alles wat er leeft, en op de zevende dag rustte hij. Daarom heeft de HEER de sabbat gezegend en heilig verklaard." (Ex. 20:8-11)

"Neem de sabbat in acht, want het is voor jullie een heilige dag. Wie hem schendt, moet ter dood gebracht worden; ieder die dan werkt, moet uit de gemeenschap gestoten worden. Zes dagen mag je werken, maar de zevende dag is het sabbat, een dag van volstrekte rust, die aan de HEER gewijd is. Wie op sabbat werkt, moet ter dood gebracht worden." Generatie na generatie moeten de Israëlieten de sabbat in acht nemen en vieren. Voor mij en hen is die dag een teken van een eeuwigdurend verbond, want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, en de zevende dag heeft hij gerust om op adem te komen. (Ex. 31:14-17)

Naast de gruwelijke en onproportionele straf die er staat op het werken op de sabbat, valt in beide passages op dat de schrijver de zeven dagen van de week koppelt aan de zeven dagen van het scheppingsverhaal uit Genesis 1. Wie de scheppingsdagen wil zien als lange perioden van tijd, zal grote problemen ondervinden bij deze koppeling. Een week is een periode van 7 x 24 uur, zowel in Exodus 20 en 31 als Genesis 1.

Tot slot zijn er in Genesis 1 geen aanwijzingen te vinden die wijzen op symbolisch gebruik. De schrijver had zich niet duidelijker uit kunnen drukken om helder te maken dat hij op dagen van 24 uur doelt. Het verlengen van de dagen tot lange tijdsperioden zal TE evenwel niet kunnen redden omdat de scheppingsvolgorde niet overeenkomt met hedendaagse wetenschappelijke kennis.

En God zag dat het goed was

Een uitdrukking die herhaaldelijk terugkomt in de beschrijving van de scheppingsdagen uit Genesis 1 is "En God zag dat het goed was". Dit is een logische uitdrukking om de schepping van volmaakte schepselen te beschrijven. Het is echter een vreemde uitdrukking om een evolutionair proces te beschrijven. Evolutie is immers constant in beweging, het is nooit 'af', zodat retrospectief nooit gezegd kan worden "dat het goed was".⁷

Conservatieve christenen kunnen zeggen dat het vele lijden in de schepping het gevolg is van de zondeval, maar de aanhanger van TE kan dat niet. De zondeval heeft immers nooit plaatsgevonden. Hieruit volgt dat alle schepselen, waarvan er

⁷ In het Hebreeuws staat hier *tov*, hetgeen - volgens Sjoerd Bonting *Schepping en Evolutie – Poging tot Synthese*, Uitg. Kok, Kampen 1996 – betekent 'goed met het doel waarvoor het bestemd is'. (red.)

vele voor veel leed bij andere zorgen, dus tot de oorspronkelijke schepping behoord hebben, die naar Gods eigen zeggen "goed was". Kan een liefdevolle God bijvoorbeeld de eerder genoemde schroefwormvlieg of het hiv-virus scheppen, en ook nog beweren "dat het goed was"?

Ad imaginem Dei

De Bijbel leert een heel duidelijk onderscheid tussen mens en dier, hetgeen al begint in de scheppingsmythe uit Genesis 1 (vv. 26-29). De mens wordt op een andere dag dan de dieren geschapen. Hij is zelfs geschapen *ad imaginem Dei*, naar het evenbeeld van God. Hierdoor staat alleen de mens in een geprivilegieerde relatie tot zijn Schepper. God schiep de mens mannelijk en vrouwelijk, om te heersen over de aarde en de rest van de schepselen. Waar moeten we het evenbeeld van God in de (theïstische) evolutie plaatsen? We hebben al eerder gezien dat een strikt onderscheid tussen mens en dier niet houdbaar is, de mens is immers gradueel ontstaan. Waren onze naaste fossiele verwanten, de Neanderthalers, ook naar Gods evenbeeld geschapen? Of de gemeenschappelijke voorouder van ons en de Neanderthalers, de *homo heidelbergensis*? De *homo ergaster/erectus*? De *homo habilis*? De *australopitheken*? Is de chimpansee misschien een beetje naar Gods evenbeeld geschapen?

De tweede scheppingsmythe, te vinden in Genesis 2, vertelt de herkomst van de mens anders. Nog voor de planten en de dieren formeerde God de mens (i.e. de man) uit aarde. Als helper voor de mens probeerde God eerst de dieren, maar die voldeden niet. Daarna bouwde Hij uit de rib (of zijde) van de mens de vrouw. Ook hier is weer een duidelijk onderscheid tussen mens en dier aanwezig. God formeerde de mens uit de aarde en de vrouw uit de mens, maar geen van beide formeerde hij uit mensachtigen, laat staan uit dieren.

De ziel

Een vergelijkbaar probleem als het hierboven genoemde is de introductie van de ziel (of geest). Van de mens wordt immers gedacht dat hij na zijn dood zijn lichaam achter zich zal laten om voor eeuwig in de hemel of hel te verblijven. De persoonlijkheid en het bewustzijn van de mens moeten dus gezeteld zijn in een immateriële ziel. Conservatieve christenen zien de mens als een vanaf het begin bezielde schepsel. Hoe moet men dit in het licht van TE zien? Op welk punt wordt de ziel geïntroduceerd in de (theïstische) evolutie? Dit moet een volstrekt arbitrair moment geweest zijn, de evolutie van niet-mens naar mens is immers gradueel verlopen. Tevens hebben de moderne neurowetenschappen wel aangetoond dat alle eigenschappen die traditioneel aan de ziel worden toegeschreven (denken, voelen, willen enzovoort) in de hersenen zitten (25). Als het menselijk lichaam, inclusief de hersenen, door evolutie ontstaan is, is een goddelijke toevoeging van de ziel overbodig en onzinnig geworden. Paus Johannes Paulus II gaat in zijn eerder genoemde brief (26) ook kort in op dit probleem. Hij weerspreekt expliciet dat de *mind* (27) een evolutionaire oorsprong kan hebben, er is sprake van een

"ontologisch verschil". Hiermee komt hij in conflict met de evolutiebiologie, die wel degelijk laat zien dat onze *mind* een evolutionaire oorsprong heeft.

Als uitvlucht kan beweerd worden dat de mens niet het enige bezielde wezen is. Dit verplaatst het probleem echter alleen maar. Immers, niet alleen is de grens tussen mens en niet-mens vaag, maar dat geldt ook voor alle andere evolutionaire grenzen. Hebben de voorlopers van de mensapen dan een ziel gehad? De voorlopers van de zoogdieren, of de reptielen, of de vissen of uiteindelijk de bacteriën? En zelfs de bacteriën hebben nog simpelere evolutionaire voorlopers gehad. Weinig mensen zullen beweren dat bacteriën een ziel hebben, laat staan hun voorlopers. Het moment in de evolutie waarop men de ziel introduceert, is dan ook volledig willekeurig en niet te rechtvaardigen.

De zondvloed

De problemen met TE komen niet alleen in Genesis 1 en 2 voor, maar ook daarna. In Genesis 6-9 wordt het verhaal van de zondvloed beschreven. Als TE ook hier niet in strijd wil zijn met de wetenschappelijke consensus, zal ze het verhaal af moeten doen als een mythe, de aarde heeft immers nooit geheel onder water gestaan. Ook op dit punt hebben sommigen het verhaal proberen te redden door te zeggen dat slechts op een lokale vloed bedoeld werd, niet een globale. Wanneer naar de desbetreffende tekst zelf gekeken wordt, blijkt dit echter onhoudbaar. In de tekst wordt constant benadrukt dat de vloed een totale en volledig vernietiging is. Hieronder volgen daar enkele voorbeelden van (*accentuering BK*):

Ik [God] heb besloten een einde te maken aan het leven van alle mensen, want door hen is de aarde vol onrecht. (Gen. 6:13)

Ik laat een grote vloed over de aarde komen, een watermassa die haar zal overspoelen, om alles onder de hemel waarin levensadem is te vernietigen; alles op aarde zal omkomen. (Gen. 6:17)

Want over zeven dagen zal ik het veertig dagen en veertig nachten op de aarde laten regenen; dan zal ik alles wat er bestaat van de aardbodem wegvaagen, alles wat ik heb gemaakt.' (Gen. 7:4)

Het water bleef voortdurend toenemen, zelfs de hoogste bergen kwamen onder te staan. Tot vijftien el daarboven reikte het water, de bergen stonden helemaal onder. Alles wat op aarde leefde kwam om, alles wat er rondwemelde: vogels, vee, wilde dieren, en ook alle mensen. Alles wat op het land leefde en ademde vond de dood. Alles wat op aarde bestond werd weggevaagd: de mensen, het vee, de kruipende dieren en de vogels, ze werden van de aarde weggevaagd. Alleen Noach bleef over, met alles wat bij hem in de ark was. Honderdvijftig dagen lang was de aarde helemaal met water bedekt. (Gen. 7:19-24)

Ofschoon het Hebreeuwse woord *eres* zowel (o.a.) de hele aarde als een (lokaal) stuk grond kan betekenen, blijkt uit de context dat het hier om de gehele aarde gaat. Dit wordt benadrukt door uitdrukkingen als "alles onder de hemel" en "alles wat ik heb gemaakt". Victor Hamilton: schrijft hier dan ook over "[...] *the description has all the appearances of a universal condition rather than a local flood.*" (28). Daarnaast maakt de 'lokale-vloed-interpretatie' de kern van het verhaal ongeloofwaardig: waarom zou alleen het lokale stuk land overspoeld moeten worden? Waarom zouden Noach en de dieren *überhaupt* een schip moeten bouwen als de vloed slechts lokaal is? Ze zouden dan net zo goed naar een naburig stuk land kunnen vluchten, wat zeker geldt voor de vogels. De 'lokale-vloed-interpretatie' is dus onhoudbaar, de schrijver(s) heeft zich zonder twijfel een globale vloed voorgesteld. Hij had dit niet duidelijker kunnen verwoorden dan hij heeft gedaan. Aangezien deze globale vloed nooit heeft plaatsgevonden, is het dus een typisch voorbeeld van een vloedmythe, zoals er zoveel zijn (29).

Een andere uitweg is de opvatting dat het verhaal symbolisch uitgelegd moet worden. De eerste objectie hiertegen is dat de context daar helemaal geen grond voor geeft, er is niets in de context wat op symboliek zou kunnen wijzen. De tweede objectie is dat zowel Jezus, Paulus als Petrus (of degene die onder zijn naam schreef) over de zondvloed spreken als een historische realiteit.

Zoals het was in de dagen van Noach, zo zal het zijn wanneer de Mensenzoon komt. Want zoals men in de dagen voor de vloed alleen maar bezig was met eten en drinken, met trouwen en uithuwelijken, tot aan de dag waarop Noach de ark binnenging, en zoals men niet wist dat de vloed zou komen, totdat die kwam en iedereen wegnam, zo zal het ook zijn wanneer de Mensenzoon komt. (Mat. 24:37-39)

En zoals het eraan toeging in de dagen van Noach, zo zal het ook zijn in de dagen van de Mensenzoon: ze aten, ze dronken, ze huwden, ze werden uitgehuwelijkt, tot aan de dag waarop Noach de ark binnenging en de vloed kwam die iedereen verzwolg. (Luc. 17:26-27)

Door zijn geloof bouwde Noach, toen hem te kennen was gegeven wat er zou gebeuren, nog voordat dit voor iemand zichtbaar was, gehoorzaam een ark om daarmee zijn huisgenoten te redden. Zo veroordeelde hij de wereld en verwierf hij de gerechtigheid die voortkomt uit het geloof. (Heb. 11:7).

Hij is naar de geesten gegaan die gevangen zaten, om dit alles te verkondigen aan hen die ten tijde van Noach weigerden te gehoorzamen, toen God geduldig wachtte en de ark gebouwd werd. In de ark werden slechts enkele mensen, acht in totaal, van de watervloed gered, en dat

water is een voorafbeelding van het water van de doop, waardoor u nu wordt gered. (1 Pet. 3:19-21)

Evenmin heeft hij de wereld uit de voortijd gespaard; alleen Noach, de heraut van de rechtvaardigheid, liet hij met zeven anderen in leven toen hij de watervloed over die wereld vol zondaars liet komen. (2 Pet. 2:5)

De letterlijkheid van de Bijbel en andere mythen

Tot slot is er nog de vraag waartoe de symbolische interpretatie van Genesis, waar men volgens TE tot gedwongen wordt, leidt. Wat in de Bijbel dient symbolisch gelezen te worden en wat niet? De Bijbel zelf geeft daar geen uitsluitsel over. Is Jezus bijvoorbeeld nog wel letterlijk opgestaan uit de dood, of moet dat op één of andere manier ook symbolisch uitgelegd worden? Door verhalen symbolisch te gaan uitleggen, zonder dat de tekst daartoe aanleiding geeft, zaagt de gelovige de poten onder zijn eigen religieuze stoel vandaan. Wanneer de zogenaamde heilsfeiten beroofd worden van hun historische werkelijkheid, blijft er niets meer dan mythe over. Daarop volgt de vraag waarom we de ene mythe zouden moeten verkiezen boven de andere. Vooral in het geval van scheppingsmythen is er sprake van een *embarras du choix* (30). Waarom zouden we de voorkeur geven aan de judeo-christelijke boven de honderden andere, als geen van alle meer historische werkelijkheid bevat dan zijn equivalenten uit andere culturen? Persoonlijke voorkeur op grond van emotie, cultuur of onwetendheid kan moeilijk als waarheids-criterium dienen.

Nawoord

Sommige aanhangers van TE hebben beweerd dat Genesis zodanig geschreven is dat het in zijn eigen tijd begrijpelijk zou zijn. God heeft het scheppingsverhaal geopenbaard in de taal van die cultuur, menen zij. Ook dit is geen overtuigende tegenwerping omdat het verhaal gemakkelijk zodanig geschreven had kunnen zijn dat het èn begrijpelijk zou zijn voor zijn tijd èn geen wetenschappelijke onjuistheden zou bevatten. Het verhaal zou bijvoorbeeld de juiste volgorde van schepping (evolutie) aan kunnen houden. Het zou kunnen beschrijven dat mensen uit dieren ontstaan zijn. Het verhaal zou, in plaats van 24-uursdagen, kunnen spreken over zeer lange perioden. Waarom is Adam niet gebruikt als een metafoor in plaats van een vermeend historisch persoon? Dit zijn slechts enkele suggesties die prima in de cultuur van destijds hadden kunnen worden toegepast, en niet later aan wetenschappelijke falsificatie ten prooi zouden vallen.

Een andere tegenwerping die soms te berde wordt gebracht is dat de scheppings- en zondvloedverhalen uit Genesis niet letterlijk opgevat dienen te worden omdat dat tot allerlei wetenschappelijke of theologische absurditeiten zou leiden, waardoor TE wel het juiste alternatief moet zijn. Een veel logischer alternatief wordt hierbij over het hoofd gezien. De schrijver van Genesis wist gewoon niet beter en schreef een verhandeling over hoe hij letterlijk dacht dat de wereld ontstaan was,

zonder daarbij ook maar enig benul te hebben dat zijn opvattingen later onjuist zouden blijken te zijn. Genesis is ook in dit opzicht gewoon een scheppingsmythe, geschreven in een tijd met een primitief wereldbeeld. Men moet de verhalen lezen in de context van hun eigen tijd, en niet vanuit het huidige wetenschappelijke wereldbeeld triomfantelijk verkondigen dat het natuurlijk niet letterlijk waar kan zijn. Dit is dan ook op geen enkele manier een argument om een symbolische interpretatie (TE) te prefereren boven een letterlijke.

Tot slot nog een korte opmerking op het *argumentum ad populum* dat soms aangevoerd wordt ter verdediging van TE: veel christenen hebben geen probleem met evolutie, dus is er geen probleem. Het zou overbodig moeten zijn om te zeggen dat de waarheid van een stelling niet afhangt van het aantal mensen dat haar onderschrijft, maar van de kracht van de argumenten die haar schraagt.

Uit al het bovenstaande volgt dat de gelovige, en de christen in het bijzonder, voor een dilemma staat. De ene optie is dat hij zijn religie, inclusief het heilige boek, serieus neemt, maar dat leidt tot conflicten met de wetenschap. De andere optie is dat hij elk conflict met de wetenschap wil vermijden, maar dat reduceert het scheppingsverhaal tot een mythe en leidt tot deïsme of atheïsme. Conservatieve gelovigen kiezen vaak voor de eerste optie, met wetenschappelijke onhoudbaarheid tot gevolg. Theïstische evolutie is gedwongen te kiezen voor de laatste optie, met filosofische en theologische onhoudbaarheid tot gevolg.

Mijns inziens is de enige houdbare optie naturalistische evolutie, evolutie zonder enig goddelijk ingrijpen, a-theïstisch. De scheppingsverhalen, ook die uit Genesis, zijn niet meer dan mythen. Ze zijn geschreven door en voor primitieve (31) mensen, ter verklaring van hun eigen herkomst en het functioneren van de wereld. Dit neemt uiteraard niet weg dat ze grote literaire waarde hebben. Laten we de oorspronkelijk betekenis proberen te behouden in plaats van ze met allerlei kunstgrepen aan ons moderne wetenschappelijke wereldbeeld te conformeren.

Noten

1. *The Creation/Evolution Continuum* van E.C. Scott, 2000.
2. Zie *The Catholic Encyclopedia*
3. *Ibid.*, lemma "Evolution, Catholics and"
4. John Paul II, 1997, Message to the Pontifical Academy of Sciences, *Quarterly Review of Biology* 72:381-83.
5. Zie respectievelijk de boeken *Rocks of Ages* (Ballantine Publishing Group, 1999) en *Can a Darwinian be a Christian* (CUP, 2001).
6. Ik zal hier niet de onverenigbaarheid van wetenschap en religie in het algemeen verdedigen. Dit is recentelijk onder andere gedaan door Herman Philipse in zijn bundel *Atheïstisch manifest en De Onredelijkheid van Religie* (Bert Bakker, 2004). Hier zal louter worden betoogd dat TE onhoudbaar is.
7. Zie voor een vrij recent overzicht *Principles of Human Evolution* van Roger Lewin en Robert Foley (Blackwell Publishing, 2003).
8. Zie o.a. *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society* van D.S. Wilson (University Of Chicago Press, 2003), *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious*

- Thought* van P. Boyer (Basic Books, 2002) en recentelijk *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* van D.C. Dennett (Viking Adult, 2006).
9. Zie voor een verdere uitwerking hiervan *The Blind Watchmaker* van Richard Dawkins (W. W. Norton & Company, 1986).
 10. Zie zijn *Finding Darwin's God* (Harper Collins, 1999).
 11. Rohde, R.A., Muller, R.A., 2005, Cycles in fossil diversity, *Nature* **434**: 208-210.
 12. Gould, *op. cit.*
 13. De vraag of religie *überhaupt* wel iets zinnig te zeggen heeft op dit gebied laat ik hier verder buiten beschouwing.
 14. Zie voor de beïnvloeding in het geval van de geologie en evolutiebiologie *Evolution, the history of an idea* van P.J. Bowler (University of California Press, 1989).
 15. Gould, *op. cit.*
 16. Alle aangehaalde bijbelpassages komen uit de Nieuwe Bijbelvertaling
 17. Miller, *op. cit.*
 18. Ruse, *op. cit.*
 19. Hierbij moet wel vermeld worden dat 1 Tim. door velen wordt beschouwd als niet-authentiek. De andere passages komen echter wel uit brieven die over het algemeen als authentiek beschouwd worden (zie *The New Testament* van B.D. Ehrman (OUP, 2003)).
 20. Er zijn nog meer betekenissen, maar die zijn hier irrelevant.
 21. G.J. Wenham, Genesis 1-15 (volume 1) in *Word Biblical Commentary* (Word books, 1987).
 22. Skinner, J., Genesis in *The International Critical Commentary* (T. & T. Clark, 1912).
 23. Davidson, R., Genesis 1-11 in *The Cambridge Bible Commentary* (CUP, 1973).
 24. Skinner, *op. cit.*
 25. Zie voor een modern overzicht van de werking en structuur van de hersenen *Neurowetenschappen, een overzicht* van B. van Cranenburgh (Elsevier gezondheidszorg, 1998).
 26. John Paul II, *op. cit.*
 27. Een vaag begrip, dat volgens de meeste Engelstalige woordenboeken iets betekent als vermogen om te denken/redeneren. De *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* (OUP, 2000) geeft als (hier relevante) definitie: "*1) ability to think, the part of a person that makes them able to be aware of things, to think and to feel 2) your ability to think and reason*".
 28. Hamilton, V.P. The Book of Genesis, chapters 1-17, in *The New International Commentary on the Old Testament*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co. 1990.
 29. Voor een aardig overzicht zie *Flood Stories from Around the World* van Mark Isaak.
 30. Wie daaraan twijfelt moet een encyclopedie over (scheppings)mythen raadplegen.
 31. Niet als waardeoordeel, maar in de zin van prewetenschappelijk.

De onhoudbaarheid van theïstische evolutie? -Een kritische beschouwing van 'De houdbaarheid van theïstische evolutie' van Bart Klink⁸

door Taede A. Smedes

Intro

Atheïsme is een *hot topic*, niet alleen in Amerika, maar ook in Nederland. De Nederlandse vertaling van het atheïstisch manifest van Richard Dawkins is een *bestseller*, en ook de Nederlandse atheïst Herman Philipse mag zich in hernieuwde belangstelling voor atheïstische argumenten tegen godsgeloof verheugen. Bescheidener aan de weg timmert Bart Klink, een student bewegingswetenschappen aan de VU, die de website >www.deatheist.nl< beheert. In een recent toegevoegd artikel *De houdbaarheid van theïstische evolutie* betoogt hij de onverzoenlijkheid van godsgeloof en natuurwetenschappen, met name biologie. Maar hoe deugdelijk zijn Klinks argumenten? Is theïstische evolutie werkelijk onhoudbaar?

1. Inleiding

Laat ik beginnen met te zeggen dat ik een zwak heb voor atheïsme. Als theoloog weet ik hoe ongelooflijk complex en onzeker de geschiedenis van het christelijk geloof is. Door mijn studie theologie ben ik veel relativistischer over geloof gaan nadenken. En ik erger me dan ook vaak aan de zekerheid waarmee sommige, met name orthodoxe, gelovigen over hun geloof spreken. Alsof er bepaalde 'geloofs-zekerheden' zijn. Niet dus. (Hoewel ik dat natuurlijk ook niet zeker weet.) Atheïsten, tenminste atheïsten van de nadenkende soort, zijn vaak vrijdenkers: ze staan open voor allerlei ideeën, maar treden die met een gezonde dosis *scepsis* tegemoet. Niets mis mee, ook niet als het om geloven gaat. Anders wordt het echter wanneer zij met een zekere vooringenomenheid gaan spreken. Dan worden ze feitelijk de atheïstische pendant van christelijk fundamentalisme: ze zijn absoluut zeker dat God niet bestaat, en brengen hun argumenten daarvoor als zo vanzelfsprekend, dat ieder verder praten zinloos lijkt. De Nederlandse bioloog Ronald Plasterk – zelf ooit een uitgesproken atheïst – heeft in het najaar van 2006 tijdens een debatavond georganiseerd door de KNAW laten weten niets in zo'n dogmatisch atheïsme te zien. Hij zei dat atheïsten die menen te weten dat God niet bestaat, hun kaarten overspelen. In zekere zin zijn ze de atheïstische tegenhanger van fundamentalistisch gelovigen, die zeker menen te weten dat God wél bestaat. Plasterk nam dan ook expliciet afstand van dergelijk fundamentalistisch atheïsme – en terecht.

En dan zijn er nog de atheïsten die proberen de onredelijkheid van geloof aan te tonen. Herman Philipse is zo'n atheïst. En bovendien is Philipse een zeer welbespraakt en degelijk argumenterend man. Klink is iemand die geïnspireerd door Philipse op internet pogingen doet om met behulp van argumenten mensen tot het atheïsme te bekeren. Hoewel de titel van Klinks stuk lijkt te suggereren dat hij de

⁸ De vetgedrukte nrs. tussen haakjes verwijzen naar de blzz. van Bart Klinks tekst in deze *GAMMA*.

houdbaarheid van theïstische evolutie (hierna afgekort tot TE) probeert te verdedigen, komt de lezer van zijn stuk er gauw genoeg achter dat Klink van mening is dat TE een onhoudbare positie is die in strijd zou zijn met de uitgangspunten van het christelijk geloof zelf. In dit stuk ga ik in op argumenten die Klink geeft om TE en daarmee de redelijkheid van het christelijk geloof te ondergraven.

2. Theïstische evolutie

Wat is 'theïstische evolutie'? Klink geeft in zijn stuk nergens een scherpe definitie, hoewel de eerste zin van zijn stuk luidt dat het de "theologische opvatting" is "dat God scheidt door middel van de evolutie" (23). Het is een vorm van "scheppingsgeloof" (23), maar het probeert een alternatief te bieden voor creationisme. TE is verder een positie die verdedigt dat er geen conflict is tussen Darwins evolutietheorie en het christelijk geloof. Klink beweert verder dat TE "in meer of mindere mate in de meeste protestantse denominaties ..., alsmede door de hedendaagse Rooms-katholieke kerk" de gangbare positie is (23).

Deze karakterisering van TE is niet geheel adequaat. Dat God scheidt door middel van evolutie en dat het christelijk geloof en evolutie niet met elkaar in strijd zijn, is ook een visie die door sommige creationisten en *Intelligent Design*(ID)-aanhangers wordt aangehangen. Maar ID zet zich expliciet af tegen TE, wat de vraag oproept wat dan het karakteristieke is van TE ten opzichte van ID en creationisme. Peters & Hewlett geven goed aan waar het om draait: TE is geen positie, maar een verzameling van posities die gemeenschappelijk hebben dat ze tot op zekere hoogte een verzoening van het christelijk geloof met evolutionaire biologie voorstaan. Volgens Peters & Hewlett bevinden theïstische evolutionisten zich in het brede spectrum tussen creationistische vormen van theïsme aan de ene kant en atheïsme aan de andere kant. TE is een zeer breed spectrum. Peters & Hewlett noemen expliciet Benjamin Warfield, Kenneth Miller, Arthur Peacocke, Denis Edwards, John Haught, Robert John Russell, Philip Hefner en Teilhard de Chardin als voorstanders van een vorm van TE. Ook Peters & Hewlett zien hun eigen positie in het brede spectrum van TE ingebed. Maar tussen de theologie van Warfield en Hefner bestaat een enorme kloof, evenals tussen de theologie van Peacocke en Teilhard de Chardin. Maar al deze theologen hebben volgens Peters & Hewlett gemeenschappelijk dat ze de visie huldigen "*that God freely constricts divine power so as to open up room in creation for the contingent history of natural selection and for the eventual appearance of free will among the resulting creatures. According to this view, God provides the regularities of natural law combined with chance openings in natural history as the way to give birth to an evolving creation*".

Hoeveel variatie er is tussen theïstisch evolutionisten onderling wordt duidelijk als Peters & Hewlett ook de atheïstische biologe Ursula Goodenough, auteur van *The Sacred Depths of Nature* opvoeren als iemand die onder de paraplu van TE gebracht kan worden – niet als een imperialistische strategie om ook Goodenough

tot 'impliciet christen' te dopen, maar eenvoudig omdat Goodenough als atheïst (of liever: naturalist) geen conflict ziet tussen geloof en evolutie. Ze ziet zelfs overeenkomsten tussen haar eigen bijna-mystieke visie op de natuur en het christelijk scheppingsgeloof. Echter, voor Goodenough zelf is de natuur uiteindelijk het laatste woord en ze heeft geen behoefte aan God-taal om haar ervaring van de sacrale diepten van de natuur te benoemen.

TE is dus geen geloof, maar een constructie (net zoals 'theïsme' een in de 18de eeuwse Verlichting gewortelde filosofische constructie van het christelijke godsbeeld is). TE is een abstracte benaming voor een breed scala aan posities die gemeenschappelijk hebben dat er geen conflict is tussen christelijk geloof en darwiniaanse evolutie, of zelfs dat darwiniaanse evolutie ingebed kan worden in een theïstisch kader. Klink beschrijft terecht dat TE geen bedreiging is voor wetenschappelijke ontwikkeling (23). TE accepteert de wetenschappelijke *epic of evolution* volledig, maar stelt als een metanarratief dat die *epic of evolution* onderdeel kan zijn van het plan dat God heeft met deze schepping. Toch ziet Klink grote problemen met TE. Klink noemt drie velden van argumenten tegen de houdbaarheid van TE: wetenschappelijke, filosofische en vooral theologische problemen.

3. Wetenschappelijke problemen

Klink stelt dat er een wetenschappelijk conflict is tussen TE en de resultaten van de natuurwetenschappen met name als het gaat om het beeld van de mens. Volgens Klink ziet TE de mens nog altijd als een wezen dat gescheiden is van dieren. Volgens Klink begaat TE met het volharderen in de uitzonderingspositie van de mens ten opzichte van de rest van de natuur "een stap die wetenschappelijk niet te rechtvaardigen is" (24). Volgens Klink heeft de wetenschap aangetoond dat er niet een fundamenteel, maar slechts een gradueel verschil is tussen mens en dier. Daarbij beroept Klink zich op gegevens dat de mens ook vele "evolutionaire voorgangers" gehad heeft, "net als de rest van de levende wezens" (24).

Ten eerste is de vraag: Waar haalt Klink de idee vandaan dat TE de mens een uitzonderingspositie toebedeelt? Hij noemt geen namen van theologen of godsdienstfilosofen die dit betogen, maar poneert de stelling simpelweg. Maar daarnaast is er de vraag: Zelfs al zou TE de mens een uitzonderingspositie toebedelen, wat is dan de aard van die uitzonderingspositie? Ik ken geen enkele voorstander van TE die zegt dat mens en dier geen gemeenschappelijke voorouder hebben (de zogenaamde *common descent*-idee). Het darwinistisch-evolutionaire verklaringsmodel wordt, zoals al was aangegeven, volledig onderschreven door verreweg de meeste TE-voorstanders. Toch is er hier wel degelijk iets aan de hand. Want dat mens en dier een gezamenlijke voorouder hebben, is nog tot daar aan toe. Maar wil dat dan ook zeggen dat de mens 'niets meer' is dan een dier? Of liever gezegd: is het onderschrijven van die laatste stelling wetenschappelijk te rechtvaardigen?

Om die vraag te beantwoorden is het interessant te luisteren naar wat natuurwetenschappers zelf zeggen over een eventueel onderscheid tussen mens en dier. Toen tijdens een recent door de KNAW georganiseerde middag over evolutie aan Frans de Waal de vraag werd gesteld of hij bijvoorbeeld chimpansees en bonobo's morele dieren noemde omdat ze moreel gedrag vertonen, ontkende De Waal dit. Hoewel De Waal erkende dat mensen ook dieren zijn, meende hij dat er wel degelijk een verschil tussen mens en dier bestond, met name geworteld in de beheersing van taal (iets waar ook Klink kort op wijst) die het resultaat is van een zeer complex cognitief apparaat. De Waal erkende dus dat er een fundamenteel onderscheid is tussen mens en dier: de mens heeft taal, en hoewel dieren weliswaar communiceren, is taal van een zodanig andere orde dat hier wel degelijk een onderscheid te maken is tussen mensen en dieren – ofschoon dit de 'dierlijkheid' van de mens niet ontkent.

Een ander voorbeeld van een wetenschapper die het heeft opgenomen voor een fundamenteel onderscheid tussen mens en dier is de Amerikaanse paleoantropoloog Ian Tattersall. In zijn prachtige boek *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness* schrijft Tattersall: *"We human beings are indeed mysterious animals. We are linked to the living world, but we are sharply distinguished by our cognitive powers, and much of our behavior is conditioned by abstract and symbolic concerns. This isn't to say that we do not share various behaviors, proclivities, and physical structures with other kinds of animals: of course we do. Indeed, it is through such shared similarities that we know we form an integral part of nature, and it is by looking that way in which they are distributed among the world's many species that we can recognize exactly where it is we fit into the great branching tree of life. Elaborating upon the structure of that tree is beyond the scope of this book; rather, I want to broach the question of human uniqueness by looking at what it is that sets us apart from our closest relatives in nature."*

Tattersall komt uiteindelijk tot de conclusie dat er een cognitive gap is tussen mensen en overige dieren: *"What truly makes us different from other living creatures is exactly what we feel makes us different: our unique cognitive capacities. Quite (and deceptively) simply, we are more intelligent than other species are. And not simply more intelligent – numerous species are more intelligent than others – but differently intelligent, in a manner that allows us not only to view our-selves, but also to manipulate the environment around us, in a qualitatively unique way."*

Zoals gezegd, Klink meent dat de poging om "voor de mens toch nog een speciale plaats te reserveren, gescheiden van de dieren" niet wetenschappelijk te rechtvaardigen is (25). Toch is dit precies wat wetenschappers als De Waal en Tattersall (om slechts twee voorbeelden te noemen) doen. Het is echter de vraag hoe dat onderscheid gewaardeerd moet worden: geeft het hebben van taal de mens een hogere positie binnen de natuurlijke orde dan dieren? Dit is een conclusie die naar mijn mening niet door De Waal en door Tattersall onderschreven zal worden –

maar dit is ook een mening die de meeste voorstanders van TE niet onderschrijven. Een interessante kwestie wordt dan of je ook aan dieren rechten moet geven, zoals sommigen menen. Immers, als de grens "tussen de moderne mens en zijn evolutionaire voorgangers...vaag, arbitrair en wetenschappelijk niet houdbaar" is, zoals Klink schrijft (25), zouden we dan aan dieren geen mensenrechten verlenen? Frans de Waal heeft dit in zijn meest recente boek *Primates and Philosophers* ontraden. Ofschoon De Waal aan chimpansees een speciale status wil toekennen die moet waarborgen dat onderzoek bij chimpansees "mutually beneficial and enjoyable" is, zegt hij ook: "I believe that our first moral obligation is to members of our own species". Het argument dat hij hiervoor geeft is interessant, omdat het een voorbeeld is van een argument op basis van consensus: "I know of no animal rights advocate in need of urgent medical attention who has refused such attention. This is so even though all modern medical treatments derive from animal research: anyone who walks into a hospital makes use of animal research then and there. There seems a consensus, therefore, even among those who protest animal testing, that human health and well-being take priority over almost anything else."

Met andere woorden, omdat de consensus is dat mensen hun eigen gezondheid en het welzijn van anderen voorop stellen, daarom moeten onze morele verplichtingen allereerst op onze medemensen gericht zijn. Klink valt "een overdreven en onterecht antropocentrisme" dat hij bij TE ontwaart aan (26); zou hier echter niet De Waal eveneens (zoals deze overigens zelf in zijn boek erkent) van antropocentrisme beschuldigd kunnen worden?

4. Filosofische problemen

Klink ziet ook een aantal filosofische problemen met het godsbegrip van TE en de moderne natuurwetenschappen (met name kosmologie en biologie). Ten eerste meent Klink dat de moderne kosmologie God uitsluit, omdat een naturalistische verklaring volledig voldoet (25v.). Hier weet Klink (net als Stephen Hawking) blijkbaar meer dan de meeste kosmologen met wie ik gesproken heb. De meeste kosmologen hebben een zeer bescheiden mening als het gaat om de reikwijdte van huidige wetenschappelijke modellen die het ontstaan en de structuur van ons universum verklaren. Dat wil niet zeggen dat we God maar moeten introduceren als alternatief model naast de andere naturalistische modellen (God bewaar ons, zou ik zeggen!). Wel zou ik Klink tot bescheidener claims over naturalistische kosmologische verklaringen willen manen.

Klink meent dat huidige naturalistische kosmologische modellen nog slechts ruimte laten voor een deïstisch godsbeeld (waarbij God het universum 'in gang heeft gezet', maar er verder niet meer in ingrijpt). Maar ook een deïstisch godsbeeld is voor Klink een "onnodige hypothese voor het ontstaan van het universum" (26). Het argument dat Klink hiervoor geeft is filosofisch verward en niet sluitend:

Voor zover we nu na kunnen gaan, is de ontstaansgeschiedenis van het universum een naturalistisch proces geweest. Alleen het meest prille begin vormt nog een groot raadsel voor wetenschappers. De 'godhypothese' is ook hier echter overbodig omdat het geen enkele toegevoegde of verklarende waarde heeft. Wie stelt dat het universum een goddelijk begin moet hebben, blijft zitten met de vraag naar het begin van God. Wie stelt dat God geen begin nodig heeft, zal aannemelijk moeten maken waarom dat wel zou moeten gelden voor het universum, hetgeen nog niemand overtuigend is gelukt. (26)

De reden voor het uitsluiten van de 'godhypothese' lijkt te zijn dat dan het begin van God zelf een verklaring nodig heeft (26). Waarom een verklaring voor het begin van God voorwaarde is voor het spreken over God als begin van het universum ontgaat mij. Of God al dan niet een begin heeft is in mijn ogen niet relevant voor de vraag wat de oerknal heeft veroorzaakt (als het al wetenschappelijk gerechtvaardigd is van een 'oorzaak' van de oerknal te spreken).

Een ander argument dat Klink opvoert tegen de houdbaarheid van TE, is dat de evolutietheorie teleologie (d.w.z. doelmatigheid) in de natuur uitsluit. Daarmee suggereert Klink dat TE een teleologisch wereldbeeld is (met bovendien de mens als kroon op de schepping). Dat zou inderdaad in strijd zijn met het huidige wetenschappelijke wereldbeeld.⁹ Klink laat hier echter andermaal zien dat hij het ideaal van TE met de werkelijkheid verwacht. De theologen, zoals door Peters & Hewlett opgesomd (met uitzondering van Warfield en Teilhard de Chardin) ontkennen dat de natuur een teleologie kent die wetenschappelijk aantoonbaar zou zijn. Neem bijvoorbeeld de theologie van de onlangs overleden Anglicaanse theoloog en biochemicus Arthur Peacocke. Peacocke neemt het natuurwetenschappelijke wereldbeeld uiterst serieus en ziet evolutie als een kosmisch proces: evolutie vindt op alle niveaus van de kosmos plaats. Hij erkent bovendien dat het evolutieproces een wreed en pijnlijk proces is waarin de interactie tussen toeval (*chance*) en wetmatigheid (*necessity*) de boventoon voert. Leidt dit Peacocke tot de ontkenning dat God een plan heeft met deze wereld? Nee, want voor Peacocke is de interactie van toeval en wetmatigheid 'God in actie'. Peacocke meent dus niet dat God handelt in en naast het evolutieproces. Nee, het evolutieproces is de wijze waarop God in de wereld handelt. Uiteraard roept een dergelijke visie allerlei morele problemen op, waaronder de vraag of God dan ook verantwoordelijk gesteld kan worden voor het lijden in de wereld – maar daar gaat het me nu niet om. De kwestie is deze: Peacocke's claim doet volledig recht aan de natuurwetenschappelijke gegevens zoals die door evolutiebiologen worden blootgelegd.

⁹ Opgemerkt dient te worden, dat de richting die in de evolutie valt waar te nemen er een is van toenemende complexiteit en bewustzijn met een daarmee verbonden gelijktijdige toeneming van vrijheid en verantwoordelijkheid. In zich kan deze toeneming als zeer waarschijnlijk (hypothetisch) doel van het evolutieproces worden aangemerkt. (*Henk Hogeboom van Buggenum - red.*)

Tegelijkertijd doet Peacocke wel degelijk theologisch een beroep op een goddelijke intentie met deze wereld.

Is Peacocke's claim echter niet in strijd met het natuurwetenschappelijke wereldbeeld dat goddelijke intentionaliteit in het natuurgebeuren uitsluit? Het antwoord is: Nee, omdat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen een binnen- en buitenperspectief. Wetenschappers die het natuurgebeuren bestuderen, hebben een binnenperspectief: ze zijn onderdeel van het universum dat ze bestuderen. Wetenschappers kunnen dan ook niet vaststellen of, en zo ja hoe, het evolutieproces en Gods handelen zich tot elkaar verhouden. Het 'grote plaatje' kunnen ze niet voor ogen hebben, want dat zou impliceren dat ze in staat zouden zijn om 'buiten' het universum te gaan staan. Voor eindige mensjes is dit onmogelijk. Maar van God wordt gezegd dat hij 'transcendent' is, d.w.z. de geschapen werkelijkheid ontstijgt. God heeft dus ten aanzien van het geschapen heelal een buitenperspectief; God overziet het geheel.

Om dit duidelijk te maken een gedachte-experiment: Stel je een metalen buis voor die geheel gevuld is met gasmoleculen. En stel je voor dat ieder van die gasmoleculen bewustzijn heeft. Die gasmoleculen bewegen vrijelijk door de buis. Er zijn ook molecuulwetenschappers in de buis die de regelmatigheden van de beweging van de andere gasmoleculen beschrijven en er bewegingstheorieën en bewegingswetten over opstellen. Die moleculen zien de buis als hun universum. Ze weten niet of er een 'buiten' buiten dat buisuniversum is. Sommigen hebben wel een vermoeden, anderen ontkennen het ten stelligste. Sommige molecuulfilosofen menen zelfs dat er een 'Grote Beweger' is, die alle molecuulbewegingen in gang heeft gezet; anderen zijn Bewegeratheïsten en ontkennen het bestaan van die Beweger. Echter, wie buiten die buis staat in het laboratorium, ziet dat de buis in een apparaat vastzit, dat ronddraait. Die ronddraaiende beweging van het apparaat beïnvloedt de beweging van de gasmoleculen in de buis. Maar de moleculen in de buis hebben daar zelf geen weet van. Ze weten niet dat hun universum beïnvloed wordt door een Grote Beweger, een machine die de buis ronddraait. Daardoor menen zij dat de bewegingen die zij in hun universum waarnemen met behulp van naturalistische bewegingstheorieën en -wetten kunnen worden verklaard. Alleen een waarnemer buiten de buis kan het geheel van bewegingsapparaat en buis zien en begrijpt dat uiteindelijk het bewegingsapparaat bepaalt hoe de moleculen bewegen.

Nu is dit gedachte-experiment iets deterministischer dan Peacocke zich het heelal en de interactie van God en wereld voorstelt, maar het ging mij om de analogie van binnen- en buitenperspectief. De wetenschappers die de evolutietheorie beschrijven als een proces van toeval en noodzakelijkheid zitten in die buis en zien slechts wat er zich in die buis afspeelt. Of het geheel wordt beïnvloed door iets wat zich buiten die buis bevindt, blijft voor hun eindige waarnemingsvermogen verborgen. Die waarneming is alleen voorbehouden aan iemand (of Iemand) die zich buiten die

buis bevindt. Met andere woorden: toeval en doelgerichtheid in het evolutieproces sluiten elkaar niet uit omdat ze op verschillende niveaus werkzaam kunnen zijn. Echter, die doelgerichtheid zal niet in het evolutieproces zichtbaar zijn.² Peacocke blijft dus trouw aan het wetenschappelijke wereldbeeld, maar geeft het een theologische inbedding. Van een conflict tussen scheppingsgeloof en evolutietheorie is hier totaal geen sprake.

Klink stelt: "Concluderend kan gesteld worden dat evolutie niet het proces is waarvan men zou verwachten dat een doelgerichte, almachtige en liefdevolle God het zou gebruiken" (28). Deze uitspraak impliceert een buitenperspectief, waarin men kan zien wat God wel en niet doet. Klink gaat in zekere zin op de stoel van God zitten. Als mens zien we dingen om ons heen gebeuren die we niet kunnen rijmen met het bestaan van een almachtige, alwetende, en algoede God. Darwin zelf raakte door deze ongerijmdheid in een existentiële crisis en werd uiteindelijk agnost wat het bestaan van God betreft. Een dergelijk agnosticisme is gezond. Immers, wij hebben geen buitenperspectief en zullen dus ook nooit de *mind of God* kennen. We hebben verwachtingen waarvan wij hopen dat God daaraan zal voldoen. De wreedheid van evolutie past niet in dat verwachtingspatroon. Maar in filosofische zin zegt de discrepantie tussen wat wij waarnemen en wat wij verwachten niets over het al dan niet bestaan van God. Ook Klink kan hier dus geen uitspraken over doen, behalve geloofsuitspraken.

5. Theologische problemen

Het grootste deel van Klinks artikel is gewijd aan theologische problemen met TE. Klink betoogt dat er een theologische spanning is tussen christelijke geloofsovertuigingen en TE op een aantal gebieden: (1) de zondeval, (2) Adam als historische figuur, (3) de scheppingsdagen, (4) de bijbelse uitspraak dat God zag dat het goed was, (5) de mens als beeld Gods, (6) de ziel (7) de zondvloed en (8) de relatie tussen de letterlijkheid van de Bijbel en andere mythen. Het is niet nodig om op Klinks argumenten op al deze gebieden in te gaan, want zijn argumentatiestructuur is voortdurend dezelfde: TE zegt iets wat verenigbaar is met een wetenschappelijk wereldbeeld, de Bijbel echter zegt iets anders wat daar lijnrecht mee in strijd is. Er is derhalve een theologische discrepantie tussen TE en de Bijbel, maar bovendien een wetenschappelijke discrepantie tussen de Bijbel en het huidige moderne wereldbeeld.

Dit gedeelte staat bol van de theologische onjuistheden. Zo is de zondeval niet een van de centrale christelijke doctrines, zoals Klink beweert. De zondeval komt bovendien in de Bijbel als zodanig (d.w.z. als term of als thema) niet voor. Het concept 'zondeval' is een interpretatie, een bepaalde lezing van een bijbelverhaal. Verder kan van Paulus niet gezegd worden dat hij de grondlegger van het christendom is, en dit zullen historici dan ook ontkennen. Wie de Bijbel goed leest (met name Handelingen), ziet dat Paulus moest concurreren met andere 'grondleggers'. Het oorspronkelijke christendom ten tijde van het Nieuwe Testament was een zeer

veelkleurig tapijt. Ook gnostische groeperingen behoren tot de grondleggers van het christendom. Het Johannesevangelie is waarschijnlijk zeer door gnostische ideeën beïnvloed. Dat Paulus uiteindelijk veel invloed heeft gehad op de latere ontwikkeling van het christendom is echter wel waar. Bovendien is het zo, dat conservatieve christenen helemaal niet zeggen "dat het vele lijden in de schepping het gevolg is van de zondeval". Sommigen doen dat wellicht, maar er wordt nergens in de Bijbel gezegd dat in de Tuin van Eden geen dood of lijden was.

Verder schrijft Klink over de ziel als een bijbels concept: "Van de mens wordt immers gedacht dat hij na zijn dood zijn lichaam achter zich zal laten om voor eeuwig in de hemel of hel te verblijven" (33) Zowel voor het Oude als het Nieuwe Testament geldt dat deze uitspraak te ongenueanceerd is. Voor het Oude Testament is de uitspraak zelfs pertinent onwaar. Het OT kent geen zielsbegrip zoals wij dat kennen (en dat een Griekse oorsprong heeft). Het leven van de mens was gelokaliseerd in het bloed (vandaar het verbod op het drinken van dierenbloed en het verzet van Jehovah's Getuigen tegen bloedtransfusie: je zou dan immers het leven van anderen tot je nemen) en in de ademhaling (vandaar dat God de adem in de neus blaast). De mens verdween gewoon na zijn dood. Of het OT hiernamaalsvoorstellingen kent, is omstreden en sommige bijbelwetenschappers menen zelfs dat het OT ontkent dat er een hiernamaals is. Het Nieuwe Testament speelt zich in zekere zin af tegen een decor van debatten over hiernamaalsvoorstellingen. De Sadduceeën ontkenden namelijk het bestaan van een hiernamaals, de Farizeeën erkenden een hiernamaals. Omstreden is ook of Gehenna met de hel gelijkgezegt moet worden, zoals vaak wordt gedaan; het was een plaats buiten Jeruzalem waar lijken werden gedeponerd. Andere voorstellingen van een 'hel' zijn in het OT en NT afwezig.

Taalkundig onjuist is Klinks gebruik van *mind* als Engelse pendant van 'ziel'. Met *mind* wordt het menselijk cognitief apparaat (hersenen plus bewustzijn) bedoeld dat in het Nederlands vaak met 'geest' wordt vertaald. *Soul* is de Engelse pendant van 'ziel'.

Waar ik hier verder op zal ingaan, is Klinks benadering van de Bijbel en zijn verzet tegen een symbolische interpretatie ervan. Klink beschrijft de symbolische interpretatie van de Bijbel als een stoplap om spanningen tussen de bijbeltekst en het veranderende wereldbeeld op te heffen. Hij ziet het als een soort vlucht en bovendien een hele kwalijke: "Door verhalen symbolisch te gaan uitleggen zonder dat de tekst daartoe aanleiding geeft, zaagt de gelovige de poten onder zijn eigen religieuze stoel vandaan. Wanneer de zogenaamde heilsfeiten beroofd worden van hun historische werkelijkheid, blijft er niets meer dan mythe over" (36). En mythen, zo schrijft Klink aan het eind van zijn stuk, zijn geschreven voor en door primitieve mensen (37).

Ik zal niet al te diep ingaan op de denigrerende toon van Klinks gebruik van het woord 'mythe'. De negatieve connotaties bij dit begrip stammen uit de Verlichting van de 18de eeuw, met name uit de tijd dat de moderne Bijbelkritiek in Duitsland ontstond. Met het succes van de natuurwetenschappen ontstond er een zeer hoge waardering voor empirische claims. Alle beweringen die niet empirisch toetsbaar waren, werden met grote argwaan bekeken. Zo ontstond er dan ook een grote *Leben Jesu*-beweging, die probeerde aan te tonen welke elementen uit de evangelieën historisch betrouwbaar waren. De finale van deze taalopvatting was het logisch positivisme van de *Wiener Kreis* in de eerste helft van de 20ste eeuw. Het logisch positivisme meende dat alleen logisch noodzakelijke en empirisch verifieerbare uitspraken betekenis hadden. Alle andere uitspraken werden als betekenisloos of zinloos (letterlijk: on-zin) behandeld. Een filosoof als Herman Philipse hanteert nog altijd een dergelijk taalmodel, zoals dat tot uitdrukking komt in zijn *Atheïstisch Manifest*. Klinks gebruik van de term mythe als enig alternatief voor empirisch toetsbare uitspraken doet sterk denken aan het logisch positivistisch taalmodel. Daartegenover staat dat Klink een zeer sterke nadruk legt op de letterlijkheid van de Bijbel. Zozeer zelfs dat hij in bijzonder vreemde argumenten verzeild raakt. Neem bijvoorbeeld de kwestie Adam. Klink schrijft: "Een ander argument tegen een symbolische interpretatie van het scheppingsverhaal is dat Adam in de rest van de Bijbel beschouwd wordt als een historisch persoon, niet als een metafoor voor de mensheid" (30). Hij wijst op Genesis 4-5 waar over nakomelingen van Adam gesproken wordt, en op genealogieën in de Bijbel die de continuïteit met Adam zouden veronderstellen. Volgens Klink verwijst ook Paulus naar Adam als een historische persoon. Mijn vraag aan Klink is: wat toont dit aan? Dat de Bijbel ervan uitgaat dat Adam een historische persoon was?

Laten we eens een ander boek nemen, zoals *Lord of the Rings*. In dit boek van Tolkien komt een tovenaars voor: Gandalf. Van deze tovenaars wordt van alles verteld. Ook komen er Hobbits in voor, waar ook van alles over wordt verteld. In de meeste verzamelbanden waarin alle drie de boeken zijn opgenomen, zitten bovendien nog aanhangsels waar de historische achtergrond van Middle-earth en de personages wordt uitgelegd. Bovendien heeft Tolkien nog een boek geschreven, *The Silmarillion*, waarin nog meer historische gegevens worden uiteengezet. Impliceert dit nu dat Tolkien meende dat Gandalf echt geleefd heeft, dat hij een historische figuur was? Als ik Klinks argument *at face value* neem, dan is dit inderdaad het geval. Uiteraard is dit absurd. Iedereen weet dat Gandalf een creatie is van Tolkien. Toch zou ik op grond van alle verwijzingen in *Lord of the Rings* naar Gandalf moeten erkennen dat blijkbaar Tolkien gemeend heeft dat de tovenaars Gandalf een echte historische figuur geweest is. Het argument is exact analoog.

Uiteraard klopt hier iets niet. Maar waarom niet? Klink vergeet dat de Bijbel een verhalenboek is en geen historische beschrijving. Nu kan ik mij voorstellen dat iemand zegt: 'Ja, maar wacht even, mensen gebruiken het boek wel om te beargumenteren dat bijvoorbeeld de schepping echt in 6 dagen is voltooid'. Dat is waar,

maar dat is nu even niet mijn punt. Mijn punt is het volgende. Klink vergeet dat Adam een figuur in de Bijbel is. De Bijbel is een boek dat een verhaal wil vertellen, namelijk de geschiedenis die God met het volk Israël is gegaan. Het Nieuwe Testament wil in zekere zin de voortzetting zijn van het verhaal dat in het Oude Testament begonnen is. Dat in de Bijbel naar Adam wordt verwezen als historische figuur wil zeggen dat binnen de context van het verhaal Adam als een echte persoon wordt behandeld. Net zoals Gandalf in *Lord of the Rings* als een echte persoon wordt behandeld. Maar dat impliceert niet dat Adam ook vanuit een buitenbijbels perspectief als historische figuur is op te vatten. Dat is de argumentatiefout die Klink maakt en die teruggaat op een verwisseling van binnen- en buitenperspectief: binnen het perspectief van het Bijbelverhaal is Adam een historische figuur, maar dit zegt niets over de buitenbijbelse empirisch-historische realiteit van Adam.

Waar Klink uiteraard naar toe wil is de claim dat de Bijbel waar gebeurd zou zijn (een claim die hij dus bestrijdt). Dat is de veronderstelling die achter al Klinks argumenten zit: gelovigen veronderstellen dat de Bijbel historische werkelijkheid is. Dus meent Klink dat de bijbelse scheppingsdagen werkelijk dagen van 24 uur waren en dat de zondvloed als historische realiteit moet worden opgevat. Opnieuw: binnen de context van het Bijbelverhaal klopt dit. Maar Klink verwacht hier de werkelijkheid binnen het verhaal met de werkelijkheid van alledag en maakt daarmee dezelfde categoriefout als iemand die de geschiedenis van Middle-earth op scholen onderwezen wil zien naast de normale wereldgeschiedenis.

Maar is het dan niet zo dat gelovigen de Bijbel letterlijk nemen? Zoals we allemaal weten, zijn er inderdaad gelovigen die de Bijbel uiterst letterlijk nemen. Maar doen alle gelovigen dit? Klink suggereert van wel. Bovendien suggereert hij (net als Dawkins overigens) dat gelovigen die dat niet doen zich eigenlijk op een hellend vlak bevinden, want die zagen aan de poten van hun eigen religieuze stoel. Pertinente onzin natuurlijk. Het letterlijk nemen van de Bijbel (als historisch waar gebeurd) is een uitvinding die met name in Amerika in het begin van de 19de eeuw is opgekomen en die een reactie is met name op het filosofische scepticisme van bijvoorbeeld Hume en Kant en de Europese Bijbelkritiek. Klink neemt aan dat de letterlijke Bijbellezing de traditionele is, maar daarmee slaat hij flink de plank mis. Juist de 'symbolische' lezing van de Bijbel is de traditionele! Wie hier meer over wil weten, leze bijvoorbeeld Hans de Knijffs *Sleutel en Slot* en vooral Peter Harrison's briljante *The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science*. Met name Harrison geeft goed aan dat niet alleen teksten, maar ook de wereld zelf in de christelijke traditie symbolisch werd gelezen. Zo onderscheidde Origenes (c. 185-c.254) drie lezingen van de Bijbel: een letterlijke lezing, die de Bijbel als historisch boek nam, een morele lezing die de ziel van de lezer moest sterken en een allegorische lezing die Origenes de belangrijkste vond: "*The allegorical sense, the spirit of scripture, was the highest sense, and contained timeless theological truths*". Origenes vond de letterlijke lezing dus onbelangrijk, maar juist de sym-

bolisch-allegorische lezing was voor hem het belangrijkste. En volgens Origenes konden niet alleen teksten op deze drie wijzen gelezen worden, maar feitelijk de hele wereld. Augustinus nam in de 5de eeuw het schema van Origenes over en breidde het uit: Augustinus onderscheidde een historische, allegorische, analoge (of tropologische) en aetiologische (soms genaamd anagogische) lezing van teksten. Dit vierdelige schema of *quadrigia* was in de Middeleeuwen de standaard, waarbij opnieuw de prioriteit lag bij de symbolische lezingen van teksten en gebeurtenissen. Zoals Harrison mooi laat zien was het pas tijdens de opkomst van het protestantisme in Europa en het doorbreken van de natuurwetenschappen dat het accent steeds meer kwam te liggen op de letterlijk-historische lezing van de Bijbel ten koste van andere symbolische lezingen. Met andere woorden: het is niet de letterlijke lezing die in de christelijke traditie de boventoon heeft gevoerd, maar juist de symbolische. De nadruk op de letterlijke lezing is een moderne uitvinding.

6. Besluit

Of theïstische evolutie houdbaar is of niet, daar is mijns inziens Klink niet uitgekomen. In ieder geval zijn de argumenten die Klink gebruikt om de onhoudbaarheid van TE aan te tonen, of om aan te tonen dat evolutie en scheppingsgeloof niet verenigbaar zijn, mijns inziens verre van deugdelijk. Klink maakt zoals veel atheïsten een stroman van het christelijk geloof (en van theïstische evolutie) en gaat daar met een mitrailleur van argumenten op schieten. De Bijbel is geen geschied- of natuurkundeboek en heeft ook niet de pretentie dit te zijn. De Bijbel pretendeert namelijk niets. Het is gewoon een boek. Het zijn mensen die dit boek lezen en belangrijk vinden, die een interpretatie geven van dit boek, die het tot openbaring Gods verheffen en er allerlei consequenties aan verbinden. Hoe de Bijbelschrijvers zelf hun werkelijkheid beleefd hebben en de Bijbelverhalen bedoeld hebben, ligt voor ons grotendeels in het duister. Zo hebben Bijbelgeleerden aangetoond dat er in de Bijbel op verschillende manieren over God gesproken wordt; anders (en oneerbiediger) gezegd, er spelen verschillende goden de rol van God. Zo heeft de Duitse Bijbelwetenschapper Bernard Lang laten zien dat er in het Oude Testament op tenminste vijf manieren over God wordt gesproken: als de Heer der wijsheid, een God van oorlog, de Heer der dieren, een persoonlijke God, en de God van de oogst. Wil de echte God dan even opstaan? Bovendien is er een groot grijs gebied waar het de relatie tussen de Hebreeuwse God en de andere goden van het oude Israël (zoals Baäl en Ashera) betreft. Ook hierover zijn prachtige boeken geschreven. Met andere woorden: ook de Israëlitische religie, waaruit jodendom, christendom en islam uiteindelijk zijn voortgekomen, is zelf het resultaat van een evolutie.

Het is mij altijd weer een raadsel waar niet-theologisch geschoolde mensen hun zekerheden met betrekking tot kennis van de Bijbel vandaan halen, terwijl zij die theologie gestudeerd hebben, de illusie van die zekerheden al lang hebben ingezien. Atheïsten betuigen zich wat geloofszekerheden betreft dus nog geloviger dan veel gelovigen zelf.

Richard Dawkins: 'God als misvatting'¹⁰

Donald Wayne Viney

Richard Dawkins - een vooraanstaand bioloog en de gebeten hond bij de creationisten - doet een poging om aan te tonen dat het geloof in een bovennatuurlijk wezen dat het universum ontworpen en geschapen heeft een schadelijk waanidee is. Dawkins verdedigt dit standpunt knap, strijdlustig en bij vlagen met brillen.

In de eerste 160 pagina's van zijn boek valt Dawkins de theïstische argumenten aan en noemt deze 'opmerkelijk zwak'. Hij stelt dat God met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid niet bestaat. In de resterende 200 pagina's beschrijft hij religie als een goedbedoelde theorie, die de plank mislaat (zoals de gedachte dat kinderen altijd geloven wat hun ouders hun vertellen), zoekt hij in het darwinisme de oorsprong van ons ethisch besef, ontkent de relevantie van religie voor gezonde ethische principes, legt de schade bloot die door absolutistisch geloof (in het bijzonder aan kinderen) wordt toegebracht en wordt gewoon lyrisch over de inspirerende rol die de natuurwetenschappen kunnen spelen. Dawkins brengt zijn boek met verve onder de aandacht als een "bewustzijnsverruimend middel voor de groep atheïsten". Hij hoopt dat de gelovigen onder zijn lezers het voorbeeld zullen volgen van Douglas Adams (de schrijver van *The Hitch Hiker's Guide to the Galaxy*) en van anderen die na lezing van Dawkins eerdere boeken atheïst werden (5,116-117, 322).

Veel van hetgeen Dawkins te berde brengt kan door theïsten met enig intellectueel inzicht worden onderschreven. Als 'zijn' en 'behoren' niet worden vermengd, zullen bijvoorbeeld weinig theïsten er bezwaar tegen hebben om een onderzoek in te stellen naar de evolutie van ons besef van goed en kwaad. Of anders gezegd, Dawkins verzuimt te vermelden dat er heel wat theïsten zijn die het volledig eens zijn met het socratische dictum dat een daad goed kan zijn - of men deze nu wel of niet ziet als welgevallig aan God. Weldenkende gelovigen zullen met Dawkins alle kwaad dat uit naam van een godsdienst wordt aangericht betreuren. Zij zullen er wellicht aan toevoegen dat religieus gemotiveerde personen vaak - alhoewel niet vaak genoeg - vooroplopen in bewegingen voor sociale gerechtigheid: denk aan William Wilberforce tegen slavernij en mishandeling van dieren, Dorothea Dix voor een menswaardige behandeling van geesteszieken en Martin Luther King jr. tegen rassendiscriminatie. Nog vers in het geheugen ligt het pleidooi voor een volledige acceptatie van homoseksuelen door de anglicaanse theoloog Norman Pittinger, die er openlijk voor uitkwam samen te leven met zijn partner. Theïsten

¹⁰ De paginanummers tussen haakjes hebben betrekking op de Engelse uitgave *The God Delusion* by Richard Dawkins. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 2006. 406 pp., notes and Index (Ned. *God als misvatting*, Uitg. Nieuw Amsterdam, ISBN 90 468 0 147). De oorspronkelijke tekst van deze recensie verschijnt as. zomer in *The Midwest Quarterly*. Deze vertaling werd verzorgd door Henk Hogeboom v.B. met hulp van Sjoerd Bonting. Publicatie in *GAMMA* geschiedt met toestemming van de auteur.

zijn het er ook mee eens, dat de studie van 'heilige geschriften' in wezen deel uitmaakt van een literaire vorming (340f). Tenslotte hebben theïsten net zo veel bewondering voor de grootsheid van de wereld die door de wetenschap wordt ont-huld als atheïsten. Een van de lievelingsuitspraken van Teilhard de Chardin was dat wetenschappelijk onderzoek een vorm van aanbidding is.

Waarover strijden we dan? A.N. Whitehead noemde het een 'gevaarlijk waanidee' te blijven volhouden dat 'religie noodzakelijk verbonden is met het goede'. Dawkins lijkt echter bezeten te zijn door het tegenovergestelde extreme standpunt dat 'religie noodzakelijk verbonden is met het kwaad'. Sprekend in het enkelvoud - wat een retorische truc is - heeft hij het over "de religieuze (of theologische) geest" (313, 358, 360), welke hij ook in racistische geschriften herkent die "een hele groep mensen tot één 'type' reduceren" (269). In werkelijkheid echter bestaat er niet één religieuze geest, maar een grote verscheidenheid aan geesten die in hun denken dikwijls scherp tegenover elkaar staan. Dawkins zadelt de godsdienst op met het versterken van loyaliteit binnen de groep en vijandschap naar buiten (254f). Dit mag juist zijn voor wat Henri Bergson godsdiensten met een gesloten moraal en statisch geloof noemt, maar het gaat niet op voor godsdiensten met open moraal en dynamisch geloof. Moderne religieuze denkers van Kierkegaard tot Tillich spreken over de twijfel als een essentieel element van het geloofsleven. Vandaar, dat de gelijkstelling van het geloof door Dawkins met een onbetwijfeld dogmatisme (306) dubieus is, niettegenstaande het feit dat deze nuances gemakkelijk uit het oog verloren worden als religieus-extremisten de voorpagina van de kranten halen.

In het eerste deel van het boek houdt Dawkins een rechtstreeks pleidooi voor het atheïsme. Jammer genoeg presenteert hij de argumenten van het theïsme bij geen benadering op een wijze die zou worden herkend door eminente verdedigers ervan. Neem nu het ontologische bewijs voor het bestaan van God door Anselmus. In de afgelopen halve eeuw heeft de tweede of modale versie van dit bewijs (in de formulering van Charles Hartshorne) in het middelpunt van een filosofische discussie gestaan. Dawkins gaat voorbij aan deze ontwikkelingen. Hij vertelt hoe hij enkele filosofen en theologen ergerde door met het (eerste) bewijs van Anselmus aan te tonen dat varkens konden vliegen. Aan dit smeuge verhaal voegt hij toe: "Zij voelden de behoefte hun toevlucht te nemen tot de Modale Logica om aan te tonen dat ik ongelijk had". (84). Toch zijn modaliteiten juist nodig om Anselmus adequaat te begrijpen. Bovendien bracht Hartshorne naar voren dat, hoewel de redenering van Anselmus niet waterdicht is, deze juist laat zien dat het geen zin heeft om het bestaan van God als een empirisch vraagstuk te behandelen (in de geest van Karl Popper als falsifieerbaar door een of ander voorstelbaar experiment); dit is een rechtstreekse uitdaging aan het adres van Dawkins ten aanzien van zijn eigen aannames.

Harry Emerson Fosdick zei dat religie het recht heeft te worden beoordeeld naar haar meest waardevolle uitingen. Dawkins hanteert dit uitgangspunt niet. Voor een

nauwkeurige vermelding van de beste theïstische argumenten en een door-dachte kritiek erop moet men bij anderen zijn. Dawkins weet dat deze argumenten van atheïstische (en van theïstische) zijde flink onder kritiek stonden, want hij noemt J.L. Mackie *The Miracle of Theism* (1982), dat met het boek van Michael Martin *Atheism: A Philosophical Justification* (1990) kan wedijveren als het beste werk op dit gebied. Als Dawkins dit weet, waarom verspilt hij dan zijn tijd door op frivole wijze de onwetenschappelijke clown uit te hangen? En hoe valt het te verklaren dat uit de spitsvondigheid waarmee deze benadering wordt voorgesteld zulke belangrijke publicaties voortvloeien? Hartshorne zei terecht dat men op grond van argumenten zou moeten oordelen, niet op grond van insinuaties. Inzake de klassieke theïstische argumenten doet Dawkins meestal het laatste.

Dawkins is veel beter op dreef in zijn oude spel om de dwaasheid aan te tonen van de gedachte "God deed het" als een bruikbare hypothese bij het opvullen van reële of veronderstelde gaten in het wetenschappelijke relaas van het ontstaan van leven op aarde. Het merendeel van de filosofen en theologen - met opvallende uitzonderingen - zouden Dawkins ten aanzien van deze kwestie aan de kant van de engelen willen plaatsen. Maar hij sluit zich nadrukkelijk aan bij de gevallen engelen in zijn onderliggende aanname dat het bestaan van God het best kan worden beschouwd als een wetenschappelijke hypothese (2,50). Dat is echter een filosofische bewering en geen wetenschappelijke, maar argumenten voor of tegen deze stelling blijven uit. De mening van Dawkins dat dit de enige legitieme benadering is, komt wellicht voort uit het geloof dat men enkel en alleen "rationele argumentatie" over de wereld kan voeren als men wetenschap bedrijft. (vgl. 154). Hij blijft bij zijn standpunt, dat hij geen "eng wetenschappelijke denkwijze" verdedigt (155). Wellicht niet, maar steeds opnieuw bejegend hij zijn filosofische oponenten via wat C.S. Peirce de methode van de 'gemakkelijke onwetendheid' (*convenient ignorance*) noemt.

Interessant genoeg is het David Hume en niet Darwin, die Dawkins het centrale argument levert dat God niet bestaat. Volgens Hume is het vergeefse moeite om God te gebruiken ter verklaring van complexiteit (of ontwerp), daar een goddelijk wezen minstens even complex zou moeten zijn en daarom evenzeer een verklaring zou behoeven als de complexiteit waarvoor men van dit wezen een verklaring verlangt. Dawkins haalt goedkeurend de vaststelling aan van Daniel Dennett, dat dit een "onweerlegbare weerlegging" van het geloof in God is (157). Maar is het dat ook? De genialiteit van Mozart behoeft wellicht een verklaring, maar zijn creativiteit staat zeker centraal als we zijn muziek willen verklaren. Natuurlijk, als we verwijzen naar de creativiteit van Mozart, vooronderstellen we intentionaliteit, laatste gronden en doelen. Men vermoedt echter, dat Dawkins van geen enkele verklaring op deze gronden zou toegeven dat ze volledig bevredigt (en die hij in navolging van Dennett als 'hemelhaken' of 'primair denken' beschrijft). Dit is een tweede controversiële stelling waarvoor Dawkins geen bewijs levert.

Door al het stof dat Dawkins doet opwaaien, is er - nauwelijk waarneembaar - toch één legitiem punt: Wat schieten we ermee op, God - op grond van een ratio-nele verklaring van de dingen - tot de ontologische grond van het universum te verklaren en niet het universum of zelfs God plus het universum als het ultieme metafysische feit te aanvaarden? Omdat Dawkins voortdurend bezig is tegen creationistische windmolens te vechten - aannemende dat God een wetenschappelijke hypothese is - komt hij nooit aan deze vraag toe. Het dichtst in de buurt komt hij, als hij beweert, dat alle entiteiten die complex genoeg zijn om intelligent te zijn, het resultaat zijn van evolutionaire processen (zonder 'hemelhaak') (73). Theïsten zouden ermee kunnen instemmen dat alle entiteiten binnen het universum het product zijn van evolutie. Zij kunnen er zelfs mee instemmen dat aspecten van de godheid beïnvloed worden door evolutionaire processen; maar zij zouden naar een reden vragen voor het plaatsen van God onder ruimtelijke wezens. In elk geval vraagt men zich af (en daarmee zou Hume het eens zijn) op basis waarvan Dawkins waarschijnlijkheden kan vaststellen op de hoogste niveaus van de metafysische algemeenheid.

Nogmaals, Dawkins lost geen vragen op, hij ontwijkt ze eerder. De diepere ironie in dit boek is, dat ontwikkelingsperspectieven, waarbij de religie betrokken is, niet serieus worden genomen. Dawkins weet dat de Bijbel een verzameling boeken uit diverse eeuwen (237) is, maar hij heeft een uitgesproken tijdeloos begrip van de ideeën over God in deze boeken. Hij overweegt nooit wat het voor mensen in geheel verschillende historische contexten kan betekenen te verwijzen naar God in theologische constructies die gelden voor hun specifieke omstandigheden. Dawkins is kennelijk "een atheïst voor Jezus" omdat voor hem de Nazarener "een geweldige verbetering" vertegenwoordigt "ten opzichte van de wrede menseneter van het Oude Testament" (250)¹¹. Toch spreken Jezus en de Hebreeuwse profeten met één stem inzake gerechtigheid. Tenslotte, moet men zich afvragen hoe het manifest van een atheïst, dat de kracht van het evolutionaire denken om het bewustzijn te verhogen roemt, al die theïsten kan verwaarlozen die net als hij daarvan onder de indruk zijn (ik noemde enkele van hen in deze recensie). Zij zouden hem tenminste kunnen bijvallen in zijn gepassioneerde betoog, dat de extremisten een schadelijk waanidee verspreiden. Verder toont Dawkins niets dat schadelijk of een waanidee is in het theïsme.

¹¹ Zie de Nederlandse vertaling van het boek op blz. 271

Voor u gelezen:

1. **John Brockman** *Ik geloof dat, maar heb geen bewijs - De belangrijkste denkers over wat wij zeker menen te weten*, Uitg. Het Spectrum, Utrecht, ISBN-13: 978 90 274 2605 5, 296 blzz., € 14,95

De natuurkundige en Nobelprijswinnaar Leon Lederman zegt: "Ergens in geloven, terwijl je weet dat het nog niet bewezen kan worden, behoort tot het wezen van de natuurkunde" (p. 16). In dit boek staan zulke geloofsuitspraken van maar liefst 110 bekende persoonlijkheden. Naast (natuur)wetenschappers als Richard Dawkins, Paul Davies, Freeman Dyson, Stuart Kauffman, Cees Dekker, Vincent Icke, Ronald Plasterk zijn dat echter ook wiskundigen, psychologen, neurologen, historici, filosofen, computerdeskundigen, wetenschapsjournalisten enz. Hun bijdragen omvatten telkens één à drie bladzijden. Het boek is een staalkaart van de meest uiteenlopende ideeën. De auteur relateert het geloof in deze ideeën aan het geloof in God als hij schrijft: "Pas zeer recent, in de laatste 500 jaar, heeft een aanzienlijk deel van de mensheid het soort inzichten van zich afgeworpen, die ons zogenaamd door bovennatuurlijke wezens werden geopenbaard..." (p. 14).

Op metafysische vragen wordt dan ook door slechts enkele auteurs ingegaan. Naast Antoine Bodar, die een verhaal houdt over hemel en hel, noem ik als eerste de Belgische astrofysicus Gerard Bodifée. Hij komt na een boeiend filosofisch betoog tot de slotsom "God is het bestaan. De echte vraag die gesteld moet worden is: In hoeverre besta ik?" (p. 54). Voorts ziet de Amerikaanse natuurkundige Lee Smolin de fundamentele eigenschappen van fysische entiteiten als een verzameling relaties die dynamisch evolueren. Hij gelooft dat onze geschiedenis teruggaat tot vóór de oerknal (p. 264-266). Ook de Franse natuurkundige Carlo Rovelli gelooft dat er geen objecten zijn, maar alleen verbanden. Net als Teilhard gelooft hij dat mensen een ingeboren instinct tot samenwerking hebben (p. 275). Computerexpert Howard Rheingold meent echter, dat we het juiste raamwerk voor die samenwerking missen, doordat we elkaar het verkeerde verhaal vertellen (p. 276-277).

Het goede verhaal vindt men ook in dit boek niet. Hooguit enige steun voor eigen ideeën. Zoals bijvoorbeeld bij de filosoof André Klukhuhn, voor wie de mens een noodzakelijk en geen toevallig, dus onwaarschijnlijk product van de evolutie is (p. 79). En bij Donald Hoffman, die gelooft dat bewustzijn en bewustzijnsinhoud alles zijn, wat er bestaat en dat dit de hersenen construeert (p.122-125).

Wel duidelijk wordt, dat "geloven" niet alleen in de religie, maar ook in de wetenschap speelt. De moleculair biofysicus Cees Dekker somt zelfs 25 zaken op, die hij voor waar houdt maar niet kan bewijzen (p.147-150). Zo komen geloof en wetenschap toch dicht bij elkaar. Dit maakt het boek waardevol.

2. André van der Braak *Goeroes en Charisma - Het riskante pad van leerling en leraar*, Altamira-Becht 2006, ISBN-10: 90 6963 7375, 200 blzz.

De schrijver is in 1987 24 jaar oud en afgestudeerd psycholoog-filosoof, als hij de toen 30-jarige Andrew Cohen in Amsterdam bij vrienden thuis ontmoet. Deze maakt als spiritueel leraar zo'n overweldigende indruk op hem, dat hij zijn vriendin, zijn baan en zijn huis opgeeft en hem naar Amerika volgt. Tot 1998 is hij een toegewijd leerling van deze goeroe, dan volgt de breuk.

In dl. I van dit boek (p. 25-85) kijkt Van der Braak terug op deze periode en analyseert hij de relatie goeroe-leerling. Dl. II (p. 89-140) geeft een filosofische bespiegeling over het autoritaire leiderschap en het autonome denken. Leidraad daarbij zijn voor hem Socrates en Nietzsche. In Dl. III tenslotte (p.143-192) geeft de schrijver aan hoe volgens hem een gezonde omgang met goeroes eruit ziet.

In de analyse gaat Van der Braak uitvoerig in op zowel het wezen van de goeroe als op de motivatie van mensen deze te volgen. Aan de goeroe worden ten onrechte bovennatuurlijke gaven toegeschreven. Jongeren sluiten zich - vaak in tijden van crisis - bij hem aan, geven zich aan hem¹² over en ontvluchten zo min of meer de eigen verantwoordelijkheid. Wat de leerlingen drijft is *eros* in de socratische zin van een passie voor het goede, het verlangen naar een diepere betekenis in het leven, die het eigenbelang overstijgt. Wat zij echter missen is de *scepsis*. Autoritair ingestelde goeroes als Andrew Cohen laten die echter ook niet toe. Dit in tegenstelling tot Socrates en Zarathoestra. Als gezonde goeroes weten zij de balans tussen *eros* en *scepsis* te vinden en de leerling diegene te laten worden die hij in wezen is. Zij worden als het ware dienstbare verloskundigen. Maar ja, beiden zijn zij slechts in de literatuur fungerende gestalten, filosofische idolen.

Zo niet Andrew Cohen. Bij hem was alles erop gericht het eigen ego te onderdrukken en hem te gaan zien als het narcistisch bewonderde spiegelbeeld van jezelf. Hoe dat in de commune praktisch gestalte kreeg, ervaren we niet. Het lijkt uitgesloten dat men met zo'n instelling nog iets voor anderen kan betekenen. Op uitnodiging van het tijdschrift *Impersonal Enlightenment* maakte ik in 2002 een lezing mee van deze goeroe in Felix Meritus te Amsterdam. Met stijgende ergernis zag ik hem als een demagoog voor een zaal vol jonge mannen, die hem toejuichten. Toen ik voortijdig wegsloop, sprak een vrouw mij op de gang aan; zij uitte haar grote bezorgdheid over haar zoon, die zich door deze goeroe liet meeslepen.

In het tijdschrift *Impersonal Enlightenment* ('issue 19 spring/summer 2001) werd een aantal artikelen aan Teilhard de Chardin gewijd. Men vond kennelijk dat men met hem op dezelfde lijn zat. Voor mij maakte dat de zaak nog erger. Immers, volgens Teilhard is het ego niet iets dat moet worden gedood. Integendeel, men dient het te

¹² Het valt op, dat er nergens in dit boek over vrouwelijke goeroes wordt gesproken.

verrijken door zich te verdiepen in de ander en anderen in hun eigenheid te bevorderen (naastenliefde). *Tout ce qui monte converge*, in de toenadering tot de ander overstijgt men zichzelf. Zo gezien is verlichting - *enlightment* - niet iets onpersoonlijks (*impersonal*), maar het gevolg van een persoonlijke relatie. De persoonlijke God wordt zichtbaar door de ander heen. Niet door *exclusief*, maar door *inclusief* denken. De God die Nietzsche dood verklaarde, is dan ook een God, met wie men geen relatie heeft via de ander: een *onpersoonlijke* God. De richting van Nietzsche en van Teilhard de Chardin naar de *Übermensch* is een wezenlijk andere, ook al gaan beiden in tegen een verstarde christendom.

Ik raad iedereen en niet alleen al diegenen, die ooit onder de invloed van welke goeroe dan ook stonden, met klem aan dit boek te lezen. Het geeft een helder inzicht in een denkrichting, waarvoor niet genoeg kan worden gewaarschuwd.

3. Francis S. Collins *De taal van God - Prominent geneticus verzoent geloof en wetenschap* - Ten Have 2006, ISBN 90 259 5721 8, 240 blzz. , €19,90

In het voorwoord bij dit boek constateert de biofysicus Cees Dekker¹³ een merkwaardige *of-of*-houding als het gaat om schepping en evolutie: de EO heeft het over "Adam of Aap" en sprekers in het TV-programma Buitenhof over "God of Darwin". Ik sluit me aan bij zijn mening, dat het boek van Francis Collins daarin zeker verandering kan brengen en ons tot *en-en*-denken kan voeren. Collins was vanaf 1993 directeur van het *National Human Genome Research Institute* en leidde het historische project van de ontrafeling van het menselijk DNA in de VS. Hij vertelt een persoonlijk, zeer menselijk en soms zelfs ontroerend verhaal over zijn eigen leven als kind op de boerderij, over zijn studietijd waarin hij aanvankelijk nog agnost was, maar later overtuigd atheïst werd toen hij zijn doctorstitel scheikunde behaalde, en over zijn bewustwording van de waarde van het christelijk geloof in een persoonlijke God, toen hij na een vervolgopleiding medische wetenschap en biologie als arts met patiënten ging werken. In het werk van de schrijver C.S. Lewis vindt hij een klankbord voor zijn eigen ervaringen. Vooral diens 'Morele Wet' spreekt hem aan, omdat deze haaks staat op het huidige post-moderne geloof dat alle ethische beslissingen betrekkelijk zijn (p.33). Hoewel Collins er duidelijk van uitgaat "dat een absoluut bewijs van het bestaan van God niet door wetenschappelijke observaties kan worden vastgesteld" (p. 74), wordt hij in de werkzaamheid van de 'Morele Wet' bij mensen de God gewaar, die naar ons omziet (p. 37). Vragen als: "Waarom staat een liefhebbende God het lijden toe?" gaat hij niet uit de weg (p. 46 ev.).

¹³ Onder zijn redactie verschenen de boeken *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp en God beschikte een worm - Over schepping en evolutie*. Zie voor de bespreking van deze boeken GAMMA, jrg. 12 nr. 4 p. 60-63 en jrg. 13 nr. 2 p. 52-55.

de 'Morele Wet'

Nergens blijkt, dat Collins het werk van Teilhard kent. Het feit echter, dat hij in de 'Morele Wet' een richtingwijzer van de evolutie ziet (p.132), maakt het makkelijk zijn opvattingen met die van Teilhard de Chardin te verbinden. Immers, deze 'Morele Wet' is de zichtbare manifestatie van hetgeen Teilhard als het mechanisme van de evolutie beschrijft. Teilhards 'wet' van de gelijktijdige toeneming van complexiteit en psychisme is immers in het hele evolutieproces waar te nemen als samenwerking of vereniging van delen ten gunste van het geheel. Bij de mens uit zich dit psychisme als bewustzijn van zijn weg richting Omega. Het 'altruïsme', dat Collins ondanks de vele bewijzen van zelfzuchtig gedrag bij mensen waarneemt, laat zien dat er al enige voorzichtige stappen op deze weg richting Omega door de mens worden gezet. Maar goed, als we de evolutie van 4,5 miljard jaar samenvatten op de tijdschaal van één dag (zoals Collins aanschouwelijk doet op p. 131/2), dan zijn we nog maar een fractie van een seconde onderweg. Onze leerweg is dus nog maar net begonnen, ook al heeft de wetenschap dan enorme vooruitgang geboekt.

convergentie wetenschap en religie

Collins schaarst zich volledig achter de principes van het darwinisme en de bevindingen van de astrofysica over het ontstaan van het heelal. De oerknal (p. 63 ff.), het antropisch principe¹⁴ (p. 70), de complexiteit van het menselijk DNA, dat zich prachtig voegt in de stamboom van het al het leven op aarde (p.98-125), het zijn voor hem allemaal argumenten naast de 'Morele Wet' om te geloven in een schepende kracht. En hij schrijft: "Hoe sterk worden wij niet aangesproken door de schoonheid en de kunstzinnigheid van de onderdelen van levende wezens ... voor wie in God geloven zijn er redenen voor groter ontzag, niet voor minder" (p. 97). Natuurlijk zijn er andere opties dan de convergentie van wetenschap en religie. Zo passeren het agnosticisme, het atheïsme, het creationisme en *intelligent design*¹⁵ de revue (p.140-167). Collins geeft tal van argumenten voor de zwakte ervan en stelt een "volledig geloofwaardige, intellectueel bevredigende en logisch consistente synthese" van wetenschap en geloof (p. 170) voor: de theïstische evolutietheorie, waarvoor hij graag de term 'biologos' ingevoerd zou willen zien. De ethische beslissingen waarvoor de mensheid zich door de voortschrijdende (bio)wetenschap (p.196-226) gesteld ziet, maken een harmonische samenwerking tussen wetenschap en religie steeds meer noodzakelijk.

¹⁴ Het idee, dat ons heelal op een unieke wijze zodanig is afgesteld, dat het mensen heeft kunnen voortbrengen. Zie: J.D. Barrow en F.J. Tipler *The Anthropic Cosmological Principle* (1986) en I.G. Barbour *When science meets religion* (2000)

¹⁵ Cees Dekker vermeldt het al in zijn voorwoord: "Collins ziet niets in creationisme of *intelligent design*". Hij voegt daaraan toe: "Opponenten zullen vast de neiging hebben Collins en mij tegenover elkaar te stellen, bijvoorbeeld in onze opinie over ID. Inderdaad zijn er verschillen aan te wijzen. Maar dat laat onverlet dat wij het op hoofdlijnen met elkaar eens zijn." Hiermee is het standpunt van Cees Dekker t.o.v. *intelligent design* er helaas niet duidelijker op geworden.

4. **Orhan Pamuk: 'Sneeuw' - roman, Uitg. De Arbeiderspers, A'dam, 2006, 11^e druk, 470 blzz. , ISBN 90 6278 1, € 12,50**

Vanaf het begin doet deze roman sterk denken aan het werk van Franz Kafka. Met name aan diens romans *Das Schloss* en *Der Prozess*. Enerzijds door de naam van de hoofdpersoon - bij Kafka respectievelijk K. en Josef K., bij Pamuk Ka - en anderzijds door sfeer en inhoud. De hoofdpersoon is een dichter, die als Turkse vluchteling uit Duitsland naar Turkije terugkeert. De reden daarvoor is aanvaankelijk zeer concreet, namelijk de begrafenis van zijn moeder. Maar zoals in Kafka's romans moeten we achter alle concrete gebeurtenissen ook grotere verbanden zoeken, zoals bijvoorbeeld hier 'het verlangen naar de oorspronkelijke geborgenheid, zekerheid'. Leest men deze roman met die dubbele betekenis van alle concreta in het achterhoofd, dan worden de vele vaak tegenstrijdige of absurde situaties invoelbaar. Men begrijpt dan ook stellig beter, dat deze schrijver vorig jaar de Nobelprijs voor zijn oeuvre heeft gekregen.

De lezer volgt de *dichter* Ka in het Turkse stadje Kars (dat 'sneeuw' betekent) op de grens van Armenië. Een *dichter* schrijft *dicht*. Bij Ka wordt zijn belevingswereld gecomprimeerd tot 19 *gedichten*. Ze zijn een ondeelbaar geheel, zoals het priemgetal 19, gegroepeerd onder 'rede', 'geheugen' en 'verbeelding' rond het gedicht '*ik Ka*' midden binnen 3 groepen van 6 in een sneeuwkrystal. De tekst van de gedichten blijft de lezer onbekend. Mogelijk wordt hier aangegeven, dat iedere mens zijn eigen werkelijkheid met deze drie kristalformaties moet vormen. Zijn vriend Orhan Pamuk (de ik-figuur) probeert de gedichten dan ook tevergeefs na de moord op Ka te achterhalen. Hij trekt daartoe zeer minutieus al Ka's contacten na. Net als Ka ondergaat hij daarbij het gevoel van isolement, dat een provincienest als Kars uitstraalt, dat door voortdurende sneeuwval dagenlang van de buitenwereld is afgesneden. Deze wereld is zoals de mensen zelf. De kou van hun isolement proberen zij te doorbreken door groepsvorming, aaneensluiting. Daar zitten meestal geen bewuste redeneringen achter: men is vóór het een en tegen het ander om ergens bij te horen, uit pure overlevingsdrang vaak. Men handelt op grond van geruchten, vooroordelen. Waar men zekerheid, roem, macht, warmte, liefde vindt, daar hoort men bij. Dat wisselt soms in een mensenleven. Zo ziet men Ka als een atheïst, maar zelf zegt hij: "Ik wil een God van wie ik niet [...] op mijn knieën moet gaan zitten om met hem in contact te komen. Ik wil een God die mijn eenzaamheid begrijpt"(p.110). Bij dit godsbeeld vindt hij in Turkije geen aansluiting. Wat we zien is theater, illusie. De woorden, waarop we iemand vastpinnen, geven de werkelijkheid niet weer. Het theater bepaalt de politiek. De filosoof Hegel zei het al: "De geschiedenis en het theater zijn uit dezelfde elementen opgebouwd" (p.218). Ook de liefde haalt Ka niet uit zijn isolement: de beminde (?) Ipek volgt hem niet naar Duitsland. Orhans laatste beeld van Ipeks woonoord Kars vormen een gitzwarte hond die met de trein mearent, de uitgewoonde vertrekken waar men TV kijkt onder sneeuwbedekte daken...en hij huilde.

De wereld die zich niet van zijn schijn en van zijn wezen bewust is, die martelt, doodt, moordt, vernietigt, besluit..... Zo'n goddeloze wereld raakt ons aller hart.

5. **Frank Westerman: "Ararat" -Uitg. Atlas, A'dam/ Antwerpen 2007, 284 blzz., ISBN 978 90 450 1299 5 , paperback € 19,90,geb. € 24,95**

De werkelijkheid van kennis en wetenschap wordt in dit verslag rond een expeditie naar de berg Ararat gefilterd door het bewustzijn van mensen uit verschillende culturen en religies. Allereerst is er het protestantse gezin, waarin de fantasiewereld van de schrijver (geb. 1964) gevoed wordt met Bijbelse beelden. Deze krijgen diepte als hij tijdens een vakantie in Oostenrijk op elfjarige leeftijd ternauwernood ontsnapt aan de verdrinkingsdood in de bergrivier de Ill. Na zijn wetenschappelijke opleiding in Wageningen was hij religie gaan zien als "toneelspel, een doorlopende door mensen bedachte en geësceneerde voorstelling" (p.33)¹⁶. Hij schrijft: "Het weten, waarmee ik me graag had laten injecteren, was gaan werken als een serum tegen het geloven; toch ben ik geen atheïst". (p. 62) Als journalist in de Sovjet-Unie bezoekt hij in 1999 Jerevan, de hoofdstad van Armenië, aan de voet van de Ararat. De zo bekende mythe uit zijn jeugd, dat de ark van Noach op deze kolos van 5165 meter was gestrand, werd hier tastbaar (p. 27). De Armeniërs geloven dat naar de letter van de Bijbel. Om te begrijpen hoe de godsdienstigheid uit zijn leven is weggesijpeld, besluit Frank Westerman een boek te schrijven over 'religie en wetenschap' (p. 57). De bedwinging van de 'Ararat' leek hem een mogelijkheid zich "ervan te vergewissen, dat hij als het erop aankwam op de ratio kon vertrouwen" (p. 263).

Hij treft uitgebreide voorbereidingen voor die beklimming. De lezer wordt deelgenoot van zijn historische en geologische kennis van Armenië, die hij uit boeken en kaarten en via gesprekken met geologen en seismologen opdoet. Ook over zijn eigen achtergronden ervaren we veel. Zo over zijn grootvader (geb. 1903), die - toen men hem een ammoniet toonde en zei dat deze 100 miljoen jaar oud was - had uitgeroepen: "Onzin, de aarde is 6000 jaar oud. Reken er de geslachtsregisters van Adam maar op na." (p. 38) Een collega van zijn vader bij de NAM vertelt over het openscheuren van de aarde op 1 dec. 1965 bij Schoonebeek, waarbij de boortoren 't Haantje in de bodem verdwijnt. Diens uitleg echter, dat rampspoeden de overlevenden waarschuwen dat ze zich van God hebben afgekeerd, stuit Frank tegen de borst. (p. 49) Hij wil zijn dochtertje Vera, die in maart 2002 werd geboren en aan wie het boek is opgedragen, een andere visie op het bestaan meegeven.

Vera mag trots zijn op haar vader. Niet alleen om zijn doorzettingsvermogen een visum bij de Turkse overheid te bemachtigen en om zijn klimprestatie. Hij heeft echt aandacht voor haar en haar taalontwikkeling: Cijfers noemt zij 'tel-letters', denkt hij tijdens de barre bergtocht omhoog (p.272). Een dag eerder heeft hij dan ook al een geologisch meningsverschil tussen geleerden opgelost, dat te maken heeft met de opwarming van de aarde. En je houdt het niet voor mogelijk, welke 'arkzoekers' er allemaal vóór hem geweest waren. Zelfs de Amerikaanse astronaut Jim Irwin liep er na zijn maanwandeling in 1971 zesmaal te zoeken.

Ik kan iedereen aanraden dit alleszins fascinerende boek te gaan lezen.

¹⁶ Vgl. Orhan Pamuk 'Sneeuw' (p. 59). Ook Frank Westerman bezoekt Kars en spreekt over 'Sneeuw'.

6. **Dr. H.J. Witteveen *Tot de ene - De weg van het universeel soefisme*, Uitg. Ankh Hermes bv., 2006, ISBN 978 90 202 8457 - 188 blzz. , € 16,50**

De schrijver prof. dr. H.J. Witteveen was o.a. minister van financiën in de kabinetten Marijnen en de Jong en later *managing director* van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Hij heeft zich zijn hele leven beziggehouden met het soefisme, de mystieke tak van de islam, en al eerder verscheen van zijn hand bij dezelfde uitgever *Soefisme en economie*.

Contemplatie over en toewijding aan het ene, onzichtbare, aldoordringende wezen verbindt de teksten in dit boek. Ze vullen elkaar aan en geven zo een indruk van de diepe betekenis van het universeel soefisme. Dit gaat terug op de boodschap die Hazrat Inayat Khan aan het begin van de vorige eeuw vanuit India gaf. Zijn missie was het de innerlijke eenheid van de religies te laten zien achter de verschillen in vorm en dogma. Witteveen benadrukt dan ook dat het soefisme een belangrijke rol kan spelen in de verzoening tussen de westerse cultuur en de islam. Het islamitische soefisme is namelijk het natuurlijke tegenwicht van het fundamentalisme, dat de conflicten aanwakkert. Bovendien, aldus de schrijver, sluit het volkomen aan bij de nieuwste wetenschappelijke inzichten zoals die bijvoorbeeld in de boeken van prof. dr. Ervin Laszlo naar voren worden gebracht.

In zijn bespiegelingen over de bronnen der wijsheid zoals het *Corpus Hermeticum* werkt Witteveen gedachten uit over de 'ziel', die teilhardiaans aandoen. In haar wezen verschilt de ziel namelijk niet, aldus Hazrat Inayat Khan, van het aldoordringend bewustzijn. Als het bewustzijn omringd wordt door elementen, dan raakt het gevangen in een beperking. In die staat van gevangenschap wordt het bewustzijn ziel genoemd. Gedachten om in stilte te overdenken en tot diepere zelfkennis en daarmee tot betere keuzes in het leven te komen. Want, met Teilhard is Inayat Khan er ten diepste van overtuigd dat we een vrije wil hebben en daarmee verantwoordelijkheid dragen, ook politiek. Dit alleszins verrijkende boekje kunnen we dan ook van harte aanbevelen.

Pro-GAMMAatjes

- Van **Ulrich Libbrecht** verscheen bij Uitg. Lannoo/ Tielt het boekje (90 blzz.) "**Boeddha en ik - Ontmoeting in de diepte**" (€ 12,95). De sinoloog prof. Ulrich Libbrecht is voor de lezers van *GAMMA* geen onbekende. In verscheidene artikelen, die u ook vanaf onze website kunt downloaden, besteedden wij in het verleden aandacht aan zijn lijvige boeken 'Inleiding Comparatieve Filosofie'. In dit zeer lezenswaardige boekje geeft hij ons nu zijn zeer persoonlijke synthese van een veertigjarige zoektocht naar de filosofie van Boeddha en daarmee voor hem naar de mystieke grondslag van alle religies. Uitdagend is zijn stelling dat ook het christendom in zijn dieptestructuur 'boeddhisme' is, gelet op de uitspraken van de christelijke mystici zelf.

- Op initiatief van Geurt van de Kerk en Arthur Manuel is de **Index voor een Duurzame Samenleving (IDS)** ontwikkeld. Geurt van de Kerk (TU Delft, 1969, >g.vdkerk@wxs.nl<) schreef het boek *Lang leve de aarde en al haar bewoners* (zie *GAMMA*, jrg.10 nr. 6, dec. 2003, p. 61), dat de opmaat vormt tot de IDS. Zoals ook Arthur Manuel (TU Delft, 1965) heeft hij veel ervaring met ontwikkelingsprojecten in binnen- en buitenland.
Uit het marktonderzoek voor IDS in 2006 blijkt dat 96% van de volwassen Nederlanders duurzame ontwikkeling belangrijk vindt. Dat het desondanks weinig leeft komt doordat men onvoldoende inzicht heeft in de feitelijke situatie op het gebied van duurzaamheid; men heeft behoefte aan concrete informatie wat eenieder persoonlijk kan doen; er is binnen de (rijks)overheid geen instantie die verantwoordelijk is voor duurzame samenleving; het onderwerp is niet herkenbaar in politiek en overheidsbeleid. Uitgangspunt voor het ontwikkelen en berekenen van de IDS is de definitie van duurzame ontwikkeling die in 1987 is opgesteld door de Commissie Brundtland. Deze definitie heeft in de IDS een extra dimensie gekregen door ook te kijken naar de maatschappij waarin we leven en naar de ontwikkelingsmogelijkheden voor ieder persoonlijk. Zie: >www.nederlandduurzaam.nl<.
- Maurits Groen, Milieu & Communicatie, vertaalde *An inconvenient truth* van de Amerikaanse oud-vicepresident **Al Gore** over klimaatverandering. Bij Meulenhoff verscheen het in een prachtige, met veel foto's en grafieken geïllustreerde uitgave onder de titel *Een ongemakkelijke waarheid* (ISBN: 9029078677 - € 25,-, 328 blzz.) Op 6 oktober jl. werd deze uitgave in Nederland aan Al Gore overhandigd. Omdat het slotdeel, dat gaat over wat mensen zelf tegen klimaatverandering kunnen doen, erg nuttige informatie bevat, maar helaas wel wat op de Amerikaanse situatie is toegesneden, is in de boekhandel bij het boek een aparte (gesponsorde) brochure gratis verkrijgbaar, waarmee de lezer in de Nederlands/Europese situatie echt uit de voeten kan. De brochure kan ook worden gedownload van >www.mgmc.nl<.
- De Gaiahypothese ziet de Aarde als een levend organisme en klimaatpatronen als deel van haar fysiologie. Er zijn veel klimaatveranderingen geweest in het verleden, sommigen veroorzaakt door catastrofale gebeurtenissen zoals inslagen van asteroïden en grote vulkaanuitbarstingen, anderen hebben een meer regelmatige en natuurlijke oorzaak zoals een lange serie ijstijden. **Rupert Sheldrake** zal op **12 april as.** een lezing houden over de activiteiten van Gaia in het licht van morfogenetische velden, de velden van zelforganiserende systemen op elk niveau van complexiteit. Hij laat verschillende recente veranderingen zien in wetenschappelijk denken die leiden tot het idee dat niet alleen de Aarde maar de hele natuur leeft en niet slechts geanimeerd is. Hij zal ook het idee onderzoeken dat de zon en zelfs hele sterrenstelsels bewust zijn, waarmee hij de huidige activiteiten op Aarde in een veel bredere context plaatst. **locatie:** Antropia in Driebergen, **tijd:** 19.30 tot 22.00 uur, **prijs:** € 45,00. email: >info@theprojectnetwork.nl< tel.: 020 - 624 2542 - Zie verder: >http://www.theprojectnetwork.nl<

- Op **zaterdag 28 april** wordt vanuit onze stichting **Teilhard de Chardin** in samenwerking met de **IARF** (International Association for Religious Freedom) een lezing gehouden over het onderwerp "**Onze toekomst in het licht van de evolutie**". Deze lezing maakt deel uit van het Spiritueel Festival, dat het hoogtepunt vormt van activiteiten die in alle wijkbibliotheken van Rotterdam gedurende de hele maand april plaatsvinden onder het motto 'Spiritualiteit, Religie en Filosofie'.
Tijd: tussen 11 – 16.30 uur (vanaf 15 april info bij onze redactie over de juiste tijd van onze lezing) - **plaats:** Centrale Bibliotheek. Adres: Hoogstraat 110, 3011 PV Rotterdam - De bibliotheek bevindt zich vlak naast het NS- en metrostation Rotterdam-Blaak. Omdat er op zaterdag markt is, is de bibliotheek niet direct per auto te bereiken.
- Minisymposium "The Intention Experiment"- Gebruik je gedachten om de wereld en je leven te veranderen. **Lynne Mc Taggart** pakt de draad op, waar haar bestseller "Het veld - zoektocht naar de geheime kracht van het universum" ophield. In haar lezing doet zij verslag van haar verdere zoektocht. Daarnaast spreekt Jude Currivan, de auteur van het binnenkort bij Ankh Hermes te verschijnen boek "The Wave - Kosmos in beweging" over het bewustzijn dat zich uit in de vorm van energie en de stoffelijke werkelijkheid continu schept vanuit een enorme holografische matrix.
Tijdstip: 19 mei - vanaf 13.30-17-15 - **plaats:** Stadshal de Flint, Amersfoort.
Reservering: door overmaking van € 35,- op rek. 59 62 46 927 t.n.v. Uitgeverij Ankh Hermes o.v.v. symposium 19 mei 2007. Bij betaling per giro tel graag naam, adres en woonplaats vermelden. Een routebeschrijving en de kaarten worden u begin mei 2007 tegezonden.
- Onder de titel "**Moreel Esperanto - Naar een autonome ethiek**" verscheen zeer recent bij de Arbeiderspers een boek van de atheïst **Paul Cliteur (428 blzz., € 22,50)**. Hierin gaat de schrijver op zoek naar een universele moraal die het kan stellen zonder fundering in de religie. Vooruitlopend op een recensie in de volgende *GAMMA* spreken we het vermoeden uit, dat ethiek net zo als een taal in een natuurlijk verlopend groeiproces zijn beslag moet krijgen en via een kunstmatige ingreep net zo min kans maakt op universaliteit als de kunsttaal Esperanto.
- Nummer 1 van de 46e jrg. (jan. 2007) van het blad '**CIVIS MUNDI** - Tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur' onder redactie van prof. dr. S. W. Couwenberg is gewijd aan het "Verraad der intellectuelen in de spiegel van deze tijd". Een abonnement op dit voortreffelijke tijdschrift is aan te raden. Voor € 25,- per jaar - info: >www. damon.nl< of td. 0495-499 319